

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Глухівський національний педагогічний університет
імені Олександра Довженка

Кафедра історії, правознавства
та методики навчання

МАГІСТЕРСЬКА РОБОТА

Тема: ЖИТТЯ ТА ТВОРЧІСТЬ О. М. ЛАЗАРЕВСЬКОГО Й
ДИДАКТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТЕМИ У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Виконала:
Гринь Діана Ігорівна
Спеціальність: 014 Середня освіта (Історія)
Освітня програма: Середня освіта (Історія)

Науковий керівник:
доктор педагогічних наук,
доцент Гриценко А. П.

Допущено до захисту
"___" _____ 20__ р.

Завідувач кафедри

(підпис) (ініціали, прізвище)

Дата захисту: «___» _____ 20__ р.

Оцінка _____

Підписи членів ЕК:

Національна шкала _____

Кількість балів: _____

Оцінка: ECTS _____

Зміст

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ЖИТТЄПИС О.М. ЛАЗАРЕВСЬКОГО. ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ТА ПОГЛЯДІВ	12
1.1. Походження роду Лазаревських.....	12
1.2. Гімназійні роки та період навчання О. Лазаревського в університеті	20
1.3. Професійна, наукова та громадська діяльність.....	26
РОЗДІЛ II. ІСТОРИЧНІ ПОГЛЯДИ ВЧЕНОГО	46
2.1. Дослідження в галузі спеціальних історичних дисциплін. Археографічні публікації.....	46
2. 2. Внесок О.М.Лазаревського у діяльність історичного товариства Несторалітописця	61
РОЗДІЛ III. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДИДАКТИЧНИМ МАТЕРІАЛОМ ВИВЧЕННЯ	72
3.1. Методика використання джерел у процесі навчання історії при викладанні теми «Олександр Матвійович Лазаревський та Сумщина: видатна особистість нашого краю».....	72
3.2. Аналіз уроку з історії України із залученням джерельного матеріалу на тему: «Олександр Матвійович Лазаревський та Сумщина: видатна особистість нашого краю».....	81
ВИСНОВКИ	90
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	96
ДОДАТКИ	106
Додаток А. Конспект-уроку	106
Додаток Б	120

ВСТУП

Актуальність. Із 1840-х рр. почалося становлення «наукового періоду української історіографії», під час якого історична наука звільнилася від безпосереднього «впливу суспільно-політичної думки та художньої літератури», засвоїла «новітні уявлення про зміст і характер історичного процесу», завдання й предмет дослідження, методику природничих та суспільних наук [60].

В умовах повномаштабної війни, на мою думку, є, як ніколи актуальним, дослідження біографії українських істориків та їх робіт. Одним з таких істориків є, мій земляк, О. М. Лазаревський, який, без сумніву, був і залишається непересічною, знаковою постаттю українського історіографічного процесу другої половини XIX - початку XX ст. Професійний історик, автор понад 500 публікацій (у тому числі й декількох досить солідних монографічних досліджень), видавець і редактор багатьох важливих історичних джерел, колекціонер давніх рукописів і стародруків, стараннями якого постала унікальна архівна колекція, що й нині приваблює багатьох сучасних учених, дослідник зі справді енциклопедичними знаннями і справжнім професійним підходом до матеріалу та відповідальністю за будь-яку власну наукову роботу і висновки в ній, О. Лазаревський увійшов в історію, перш за все, як один із кращих серед вітчизняних істориків-спеціалістів із проблем соціально-економічної історії Лівобережної України або ж Гетьманщини у середині XVII-XVIII ст.

Вивчення життєпису й наукового доробку О. Лазаревського розпочалося ще за життя історика. У 1860–1890-х рр. побачили світ відгуки на його праці. Серед рецензентів — відомі вчені В. Антонович, І. Луцицький, Д. Багалій, М. Грушевський та ін. [3 с. 332–336; 5 с. 148; 95 с. 283–297; 97 с. 33–34;] Після смерті дослідника (1902 р.) у некрологах із нагоди цієї сумної події було наведено дані про його життя, наукову та громадську діяльність. Так, у матеріалі М. Грушевського [33] значна увага приділялася доробку О.

Лазаревського, який, за твердженням автора, заслуговує на монографічне дослідження. М. Грушевський охарактеризував найважливіші праці історика, насамперед підготовлене на значній джерельній базі фундаментальне дослідження «Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.)». О. Лазаревський, на його думку, відмовився від романтичної ідеалізації історії Гетьманщини, притаманної шляхетським колам, де він виріс, головну увагу зосередивши на дослідженні суспільно-економічної еволюції, яка відбулася в Лівобережній Україні у другій половині XVII–XVIII ст., що проявилось в поневоленні економічно самостійного козацтва та селянства старшиною.

У некролозі коротко охарактеризовано студії О. Лазаревського з історії козацько-старшинських родів, їхнього побуту, культури, а також високо оцінено багатотомну працю «Описание старой Малороссии», яка, на думку М. Грушевського, буде «підручною книжкою дослідників історії Гетьманщини». На думку автора некролога, доводиться лише шкодувати, що ерудований і талановитий учений, володіючи відповідним документальним матеріалом, так і не створив ґрунтовного дослідження про внутрішній устрій, суспільні, економічні відносини в Лівобережній Україні. Аналізуючи археографічні публікації О. Лазаревського, М. Грушевський закидав українській інтелігенції, що маючи такого дослідника, як О. М. Лазаревський, а також земські видання і фонди, вона не спромоглася на археографічне видання для систематичної публікації матеріалів з історії Гетьманщини [33].

Історичний світогляд О. Лазаревського з його «українофільською призмою, демократичним, народолюбним характером», як уважав М. Грушевський, сформувався під впливом родинних традицій, близького оточення та життєвих обставин. Він характеризував ученого як благородну, далеку від кар'єризму людину, котра не любила в національному питанні «програмових висказів», а воліла «конкретну працю» та вірно служила

«своїй горячо любленій вітчизні». О. Лазаревський не тільки досліджував минуле України, але й визначив напрям студіювань цілому поколінню вчених. Відтак, на думку М. Грушевського, його не повинні забути в українському «потомстві» [33].

Некролог на смерть історика опублікував і Д. Багалій [4 с. 14–29]. Він навів короткі відомості про його життєвий шлях, захоплення минулим України, любов до рідного краю та народу, а також відзначив заслуги О. М. Лазаревського у справі збереження українських архівів, які здебільшого перебували у вкрай занедбаному стані через неналежні умови зберігання.

Д. Багалій проаналізував наукову спадщину вченого, котрий залишив «глибокий, незгладимий слід» в українській історіографії і вважався найбільш авторитетним спеціалістом з історії Лівобережної України. Не маючи можливості повністю віддатися улюбленій роботі, обіймаючи посади, далекі від наукової і педагогічної діяльності, він, на думку Д. Багалія, «створив школу молодих істориків Лівобережної України, котра йшла по його слідах та обов'язком якої буде продовження його роботи» [4 с. 14–29].

Величезною заслугою О. Лазаревського автор некролога вважав розпочату вченим справу видання розпорошених по різних архівах документів з історії Лівобережної України, які він розшукував, досліджував та публікував. Це відбилося на характері його праць: вони одночасно і студії, і збірки документів із багатим фактичним матеріалом та коментарями. Д. Багалій відзначив найбільш важливі праці О. Лазаревського, у тому числі «Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.)», «Обозрение Румянцевской описи Малороссии», а також його дослідження, присвячені історії старшинських родів, які наприкінці XVIII ст. перетворилися на російське дворянство. Він зауважив, що історію козацької старшини вчений висвітлив однобічно, але пояснив це змістом використаних джерел, які характеризували представників цих родів у непривабливому світлі. На думку автора некролога, у житті козацької старшини були й світлі сторони,

про які також ідеться в розвідках О. Лазаревського. Відтак Д. Багалій дійшов висновку, що вчений не писав тенденційно про козацьку старшину, а лише викладав факти [4 с. 14–29].

Найбільш плідний період у науковій роботі історика, за визначенням Д. Багалія, розпочався з його переїздом до Києва і заснуванням журналу «Киевская старина». Автор некролога відзначав, що О. Лазаревський співпрацював у журналі протягом 20 років, причому без матеріальної винагороди. Його метою було підтримати єдине в Лівобережній Україні наукове видання. Д. Багалій коротко охарактеризував праці вченого з української історіографії й біографістики, археографічні видання та ґрунтовні рецензії, а також дослідження з історії заселення і землеволодіння краю, які призвели до створення капітальної праці — «Описание старой Малороссии». Він відзначив, що О. Лазаревський вірно служив Україні, а це створило йому почесне ім'я у суспільному житті та в історичній науці.

У 1902 р. було опубліковано першу (далеко не повну) бібліографію праць вченого, підготовлену до друку С. Пономарьовим під назвою «Хронологічний показник праць О.М. Лазаревського і ключ до нього» [109].

На початку ХХ ст. наукова спадщина О. Лазаревського привернула увагу І. Джиджори. У 1904 р. він написав розгорнуту рецензію на третій том його праці — «Описание старой Малороссии: Прилуцкий полк», де поряд із високою оцінкою, особливо джерельної бази, висловив ряд критичних зауважень щодо її структури й відсутності поглядів автора «на дану епоху» [36 с. 12–23].

До вивчення життя й наукової спадщини О. Лазаревського звертався М. Василенко. Так, у передмові до другого видання студії «Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.)», яка була опублікована 1908 р., він високо оцінив внесок дослідника в історичну науку. М. Василенко

підкреслив актуальність його висновків, насамперед про особливості процесу закріпачення українського селянства [12 с. 85–107; 14].

О. Оглоблин уважав О. Лазаревського своїм науковим учителем «у царині історіографії Гетьманщини», хоча на багато питань мав інший погляд. Так, він не сприймав занадто «темні фарби» опису «старої Малоросії», «нехить та осуд її провідної верстви XVII–XVIII ст.», до якої належали предки О. Оглоблина [18 с. 79–80].

Значну увагу висвітленню життя, наукової й громадської діяльності вченого в опублікованих матеріалах до біографії О. Лазаревського та його родини приділив М. Василенко. Автор стверджував, що О. Лазаревському належить «видатне місце в українській історіографії» не тільки за вперше порушені та вирішені ним проблеми, але й за введений до наукового обігу «величезний матеріал», а також те, що він пробудив інтерес інших дослідників до цих питань [10 с. 18–82].

Наукову спадщину О. Лазаревського досліджували також українські вчені в еміграції. Так, Д. Дорошенко у своїй відомій праці високо оцінив студії вченого з історії Гетьманщини [40]. Він зазначав, що О. М. Лазаревський не обмежився романтичним захопленням народністю — воно перейшло в нього у співчуття до українського народу, бажання дослідити причини, які довели його до втрати політичної самостійності, позбавлення власних форм суспільної організації вищих освічених станів і поневолення селянства. Проте Д. Дорошенко вважав, що погляд вченого на Українську державу «був дуже негативний». Він ніби навмисне вишукував темні боки її життя, так що знищення її російським урядом «знаходило неначе своє історичне оправдання». На думку відомого історіографа, О. Лазаревський не шкодував «темних фарб, щоб заплямувати егоїзм козацької старшини, своєкорисну соціальну політику, її властолюбиві тенденції». Він підтримав висновки М. Грушевського про односторонність і несправедливість оцінок

діяльності козацької старшини, про розподіл провини між нею і тодішнім російським урядом із його політикою в Україні [40].

Вивчення життя, наукової, громадської діяльності О. Лазаревського тривало й у наступні періоди. Так, 1942 р. було опубліковано статтю М. Ткаченка, присвячену 40-річчю від дня смерті О. Лазаревського²⁸. Автор, навівши короткі біографічні відомості про вченого, звернув особливу увагу на вплив Т. Шевченка на формування його світогляду, зупинився на його оточенні, в якому склалися історичні погляди О. Лазаревського. На думку М. Ткаченка, учений належав до покоління «просвітителів» — нащадків шістдесятих років, а у другій половині XIX ст. він засвоїв погляди «ліберального напрямку» [119 с. 241–244].

М. Ткаченко високо оцінив працю О. Лазаревського «Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.)», в якій автор, використавши значну кількість нового документального матеріалу, дослідив, що кріпацтво не було нав'язане ззовні, а встановлене «внаслідок діяльності старшини, яка зосередила у своїх руках судову й адміністративну владу [119 с. 241–244]. У подальшому О. Лазаревський звернув увагу на висвітлення двох провідних питань в історії соціальних відносин у Лівобережній Україні: як селяни з вільних посполитих стали залежними від козацької старшини та як остання перетворилася на малоросійське дворянство [119 с. 241–244].

Наукову діяльність О. Лазаревського вивчали в Україні М. Марченко і Л. Полухін. Основним напрямом їх студіювань стало висвітлення у працях вченого становища українського селянства [100]. Навівши короткі біографічні відомості про О. Лазаревського та членів його родини автори намагалися таким чином довести його близькість до народу, відсутність «шляхетського гонору» та обґрунтувати неприязне ставлення до місцевих поміщиків. Значну увагу було приділено науковій спадщині історика, яка, за підрахунками М. Марченка й Л. Полухіна, становила 429 праць. Дослідники зробили висновок, що своїми студіями вчений сприяв розвиткові

демократичних поглядів на суспільні й історичні явища та демократичному напряму в історичній науці. При аналізі праць О. Лазаревського з історії українського селянства XVII–XVIII ст. та його закріпачення автори стверджували, що він розвінчав непричетність місцевих поміщиків до процесу перетворення лівобережного селянства на підданих, відтак царському урядові залишалося тільки юридично оформити кріпацтво.

Значний внесок у вивчення наукової спадщини О. Лазаревського зробив В. Сарбей. Це стало темою його кандидатської дисертації, ряду статей та монографії [111; 112 с. 61–71; 115 с. 100–120]. У доробку автора важливе місце посідає його праця про історичні погляди О. Лазаревського, яка узагальнює багаторічні студіювання. Тут дослідник, не зупиняючись на біографічних відомостях, головну увагу звернув на формування світогляду, розвиток суспільно-політичних поглядів, внесок історика в науку. В. Сарбей критично оцінив здобутки своїх попередників у вивченні життя й діяльності О. Лазаревського. Так, М. Грушевський, на його думку, «перекрутив» справжній зміст творчості О. Лазаревського та «принизив» його заслуги в дослідженні історії України. Досить неприхильно відгукнувся В. Сарбей і про зусилля українських учених, які в еміграції вивчали життя й діяльність О. Лазаревського. Натомість праці радянських авторів, які досліджували «соціальну і класову суть» наукової спадщини історика, його «помилки та позитивні сторони» він вважав безумовно якісними.

Отже, огляд літератури з досліджуваного предмета переконливо свідчить, що попри інтерес, виявлений вітчизняними істориками та вченими з діаспори до теми, загалом вона недостатньо розроблена. Незважаючи на значну кількість праць, присвячених вивченню життя й діяльності О. Лазаревського, окремі питання залишилися поза увагою дослідників, багатьом студіям бракує повноти й системності, що свідчить про необхідність подальшого узагальнюючого монографічного дослідження. І хоч в останні роки українська історіографія збагатилася дослідженнями

наукової спадщини О. Лазаревського, проте її необхідно й надалі переосмислювати, зокрема виявляючи шляхи формування світогляду історика, «школи», або, точніше, напряду в історіографії. Ідеться, звісно, не про наукову школу у сучасному розумінні, а про інтелектуальне оточення дослідника, в якому на першому місці стояли проблеми історії Лівобережної України.

Предмет дослідження: Життя та творчість О. М. Лазаревського як важливий аспект розвитку шкільного курсу історії України.

Об'єкт дослідження: Процес вивчення життя та творчості О. М. Лазаревського у контексті підготовки та реалізації шкільного курсу історії України.

Мета дослідження: дослідити життєпис та історичний доробок О.М. Лазаревського, виявити ефективні шляхи введення вивчення історичної постаті до навчальної програми.

Методологія дослідження ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, усвідомлення проблематики та хронологічного викладу наукового матеріалу. Для розв'язання конкретно-історичних завдань застосовувалися такі спеціально-історичні методи: історико-генетичний, історико-системний, порівняльно-історичний, а також теоретичні загально-наукові методи: аналізу, пошуку, критичного підходу, систематизації, узагальнення.

Проблема: яким чином ввести вивчення робіт українського історика О.М. Лазаревського, щоб не перевантажувати навчальний процес.

Завдання:

1. Дослідити життєпис О.М. Лазаревського

2. Розглянути історичні погляди, проаналізувати дослідження в галузі спеціальних історичних дисциплін та археографічні публікації вченого
3. Розглянути внесок Лазаревського у діяльність історичного товариства Нестора-літописця
4. Визначити дидактичне забезпечення теми магістерської у шкільному курсі історії України
5. Розробити та проаналізувати план-конспект уроку з історії за темою «О. М. Лазаревський та Сумщина: видатна особистість нашого краю»

Апробація дослідження: стаття на тему «Дослідження в галузі спеціальних історичних дисциплін О.М. Лазаревського» до IX Міжнародної науково-практичної конференції: «Актуальні питання викладання суспільних та гуманітарних дисциплін в умовах війни та післявоєнної відбудови» [29] та тези на тему «Внесок О.М.Лазаревського у діяльність Історичного товариства Нестора-літописця» до II Всеукраїнської науково-практичної конференції «Актуальні питання дослідження історичної науки й викладання предметів громадянської та історичної освітньої галузі в умовах реформування» [28], а також стаття «Внесок історика Олександра Лазаревського до розвою спеціальних історичних дисциплін» до збірника студентських історичних студій випуск 10 м. Глухова [26].

Хронологічні рамки: 1834 – 1902 роки.

Структурно магістерська робота обсягом 120 сторінок складається зі вступу, 3 розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (131 найменування).

РОЗДІЛ І. ЖИТТЄПИС О.М. ЛАЗАРЕВСЬКОГО. ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ТА ПОГЛЯДІВ

1.1. Походження роду Лазаревських

О. М. Лазаревський народився 8 червня 1834 року у селі Гирявка (за іншими джерелам Гирівка [59 с. 253-318]) Чернігівської губернії, поблизу Конотопа (нині с. Шевченкове Конотопського району). Саме тут він провів своє дитинство та юнацькі роки [56 с. 53].

Село Гирявка було засноване козаком Гирею в першій половині XVII століття. У 1689 році гетьман Іван Мазепа передав це село військовому товаришеві Тарасу Радичу. Після його смерті село стало власністю зятів, зокрема родини Лащинських, Антоновичів і інших. На початку XVIII століття Лащинські розділили земельні угоди в Гирявці і у лютому 1728 року поділили їх рівномірно між спадкоємцями [117], належну частину отримала Опанасія Олексіївна Лащинська, яка потім вийшла заміж за Матвія Ілліча Лазаревського, батька О. М. Лазаревського.

Походження О. М. Лазаревського корінним чином пов'язане з його козацькими предками, а саме родом Лазоренків, які проживали у Конотопі. У відповідності до історичних записів, два його предки, Яско і Василь Лазоренко, були активними учасниками козацької спільноти в XVIII столітті. Однак вирішальним етапом в історії його родини стало рішення його пращука, Степана Лазоренка, що змінив своє прізвище на Лазоревський 1761 року. Це перетворення імені було символом інших глибоких змін у соціальному та правовому статусі козацтва та гетьманщини на початку XVIII століття [74].

Необхідно відзначити, що в цей період козацька старшина переживала епохальні зміни, коли вона перетворювалася в привілейований клас, і цей перехід був супроводжуваний обмеженням доступу до цього стану. Це була частина загальної тенденції соціальних

трансформацій в українському козацтві та гетьманщині в XVIII столітті, і воно відзначалося значущими змінами в соціальній і ідентичній структурі цих спільнот [118 с. 114–115].

Один із синів Степана Лазоренка, ім'ям Ілля (1758–1806), дід О. М. Лазаревського, здобув можливість увійти до привілейованого товариства. У 1778 році, за відмінну роботу на посаді канцеляриста в Конотопській сотенній канцелярії, Іллю Лазоренка було прийнято в «комплектні» (штатні) канцеляристи Ніжинської полкової канцелярії. Пізніше, у березні 1781 року, Малоросійська колегія призначила І. Лазоренка значковим товаришем в Ніжинському полку. Ця подія відзначалася важливим подіями у його житті та визначала його соціальний статус у ті часи [90 с. 67–69]. Для І. Лазоренка відкрився шлях до привілейованого верстви тогочасного українського суспільства, а саме, до козацької старшини. Проте політичні зміни, які відбувалися в Лівобережній Україні, включаючи скасування автономного устрою та повне включення цієї території до Російської імперії, внесли зміни у його соціальне становище.

Зі скасуванням полкового устрою в 1781 році на Лівобережжі та створенням намісництв І. Лазоренко втратив свою попередню посаду. Проте в 1782 році його обрали суддею міста Конотопа. З 1783 по 1791 рік він працював у казначействі Новгород-Сіверського намісницького правління. Його атестат свідчив про його чесну роботу, і саме тому в 1791 році Ілля Лазоренко отримав чин губернського секретаря [93 с. 265–266].

Під час служби І. Лазоревського в казначействі Лівобережної України розпочався процес формування дворянства в цій області. Згідно з «Запискою» генерал-губернатора Малоросії та президента Малоросійської колегії, Петра Рум'янцева, яку він представив імператриці Катерині II у 1781 році, цей процес мав пройти поступово.

Це було пов'язано з тим, що багатьом претендентам на високий соціальний статус було важко документально підтвердити свої права.

Петро Рум'янцев також висловлював думку, що несправедливо було б обмежувати дворянський статус лише козацькою старшиною. Він вважав, що козацтво також повинно мати право на дворянський статус. Однією з обґрунтувань цього було те, що козаки брали участь у земських судах, ділили земельні володіння з дворянством і мали можливість служити в російській армії, де декотрі з них досягали високих посад [120 с. 4–5].

Незважаючи на пропозиції малоросійського генерал-губернатора, імператриця Катерина II настоювала на тому, щоб дворянство надавалося лише козацькій старшині. Рядовим козакам, замість дворянського статусу, надавалася можливість записатися як міщани або купці [93; 89 с. 273;]. Історія Гетьманщини показує, що козацтво, яке раніше належало до привілейованих верств, поступово втрачало свої права під час ліквідації Гетьманщини. Незважаючи на наміри Петра Рум'янцева проводити цей процес поступово, імператриця Катерина II бажала здійснити цю реформу якнайшвидше. Таким чином, 21 квітня 1785 року вона підписала «Грамоту на права, вольності і переваги благородного російського дворянства». Згідно з цією грамотою, представники козацької старшини мали довести свої права на статус дворян і були записані в родовідні книги дворян, які були впроваджені в Російській імперії [84; 118 с. 115–116].

Згідно з пунктом 12 статті 92 імператорської грамоти, І. Лазоревський звернувся з клопотанням про присвоєння дворянства своєму батькові, Степанові (Стефанові) Лазоревському, і навів свідоцтво, яке він отримав у травні 1786 року. У цьому свідоцтві зазначалося, що Лазоревські мали благородне походження і служили в аналогічних до дворянських позиціях, що дозволяло їм претендувати на

статус дворянства [85]. На основі цього свідоцтва та рішення дворянського зібрання, яке відбулося 10 жовтня 1786 року, було визнано права С. Лазоревського як незаперечні, і одногосно було прийнято рішення про внесення його та його нащадків у другу частину дворянської родовідної книги Новгород-Сіверського намісництва. Це рішення супроводжувалося відповідною грамотою, яка містила підпис і печатку дворянських зборів [61].

С. Лазоревський та його нащадки були внесені до другої частини родовідної книги в жовтні 1786 року як особи, яким дворянство надавалося за військову службу їхніх предків [122]. Це право було документально підтверджене 22 березня 1787 року губернським предводителем дворянства полковником О. Лобисевичем [17 с. 184–195].

Систему надання дворянства шляхом вислуги в Росії вперше встановлено указом Сенату від 16 січня 1721 року та уточнено в Табелі про ранги від 1722 року. Ці документи визначали, що особи, які досягли офіцерського чину у військовій службі або чину VIII класу у цивільній службі, мали право отримати спадкове дворянство. Катерина II розширила цей порядок, додавши до існуючих правил можливість отримання дворянства за заслугами, включаючи нагородження російським орденом [84].

Процес надання дворянства С. Лазоревському був проведений відповідно до статті 85 «Грамоты на права, вольності і переваги благородного російського дворянства» та відповідав діючим юридичним нормам того періоду. Його дворянські права було підтверджено Конотопською дворянською опікою, яка видала відповідне свідоцтво про дворянство його синові, вахмістрові Воронежського гусарського полку Василеві Лазаревському, 26 березня

1792 року [62; 98]. В цьому свідоцтві було змінено прізвище родини з букви «о» на «а», і відтак, воно матиме форму «Лазаревські».

Значне збільшення кількості чиновників і військових у Російській імперії призвело до зростання числа осіб, які претендували на отримання дворянства. Ця ситуація спонукала уряд встановити обмеження на прийняття до вищого стану, включаючи територію Лівобережної України. Тут кількість дворянських родів значно збільшилася, переважно завдяки чинам козацького війська. Наприклад, згідно з даними Д. Міллера, протягом періоду з 1785 по 1790 роки дворянські зібрання трьох лівобережних губерній надали статус дворянства 22 702 родам [6; 71; 72].

Тож, уряд почав встановлювати обмеження на можливість отримання дворянства, і в 1796 році вже заборонив дворянським зібранням самостійно вирішувати питання про надання цього статусу. 20 січня 1797 року був виданий імператорський указ щодо створення Герольдії гербовника дворянських родів Росії. З цієї нагоди губернські правління та повітові депутати отримали завдання інформувати дворян про необхідність представити підтвердження їхнього дворянського походження, родоводу та герба до цієї новоствореної інституції [71 с.147].

Так, процес складання гербовника дворянських родів призвів до перегляду рішень дворянських зібрань, і Герольдія визнала право на спадкове дворянство лише для тих козацьких старшин, які мали російські військові чини за службу [6]. Ця нова інтерпретація правил позбавила Лазаревських, а також багато інших українських козацьких родів, цього статусу.

Дворянські права врешті-решт були отримані сином Іллі та батьком історика — Матвієм Лазаревським. Після завершення

цивільної служби на посаді титулярного радника, М. Лазаревський вийшов у відставку 28 липня 1832 року та отримав відзнаку за бездоганну службу. Важливо відзначити, що ця відзнака не надавала автоматичного права на дворянство [62]. У жовтні 1832 року під час губернських дворянських виборів у Чернігові М. Лазаревський був обраний засідателем у Конотопському повітовому суді. За його активну роботу у проведенні виборів для дворянства його було нагороджено орденом Святого Володимира 4-го ступеня 30 січня 1836 року. Слід відзначити, що цьому досягненню посприяв також син Матвія, Михайло Лазаревський, який обіймав посаду старшого чиновника для особливих доручень при Санкт-Петербурзькому цивільному губернаторі [15 с. 237–238; 23 с. 9–11]. Отже, у травні 1836 року Чернігівське дворянське зібрання ухвалило рішення про включення М. Лазаревського та його нащадків до третьої частини дворянських родовідних книг [105]. В цій частині зберігали інформацію про родини, які отримали дворянський статус за своїми службовими досягненнями та нагородами, такими як чини та ордени.

Таким чином, М. Лазаревський відновив дворянський статус та герб своєї родини, але був усвідомлений тим, що це само по собі не гарантує гідного існування його дітям у майбутньому [11; 24]. Тому він і його дружина активно інвестували у освіту своїх дітей. Витрати на навчання Матвієві та Опанасу Лазаревським становили значну частину сімейного бюджету, зокрема у 1838 році ця частка складала 21,7%, у 1839 році - 19,5%, у 1840 році - 23,4%, і у 1841 році - 21,9%. Загалом, батьки витратили значну суму грошей на освіту своїх дітей, що на момент 1854 року становила 16 тисяч рублів лише в грошовому еквіваленті [99 с. 35–143].

Завдячуючи турботі батьків, діти Матвія і Опанасії Лазаревських отримали високу освіту. Василь і Федір закінчили Харківський

університет, Михайло навчався в Ніжинській гімназії, Яків навчався в Полтавському кадетському корпусі і Санкт-Петербурзькому університеті. Батьки також планували надати освіту О. Лазаревському і відправили його до брата Федора в Харківський університет, щоб підготувати його до вступу в повітове училище. Проте Федір, будучи зайнятим самим собою, не приділяв братові належної уваги, і тому батьки вирішили віддати О. Лазаревського до Конотопського повітового училища. Там він оточений рівними собі однокласниками, оскільки навчання в училищі було доступним для дітей бідних панів. Також, в цьому закладі працював наглядач, друг батька, І. Княгницький, який надавав О. Лазаревському підтримку та турботу. Тому перебування в училищі залишило у нього тільки позитивні спогади [99 с. 35– 143].

О. Лазаревському було призначено вступити до кадетів дворянського полку, і 24 лютого 1846 року батьки вирішили відправити його разом із старшим братом Василем до Санкт-Петербурга. Для вступу в кадети О. Лазаревський повинен був скласти іспити, але він мало готувався до них і провалив їх. Повернутися додому він не міг, оскільки був надто молодий. Тому в липні 1847 року він разом із братом В. Лазаревським вирушив до Оренбурга, де другий мав почати службу як чиновник зі статистичного опису Киргизької Орди. В Оренбурзі також працювали їхні брати Федір і Михайло. Ф. Лазаревський служив у прикордонній комісії, а М. Лазаревський був попечителем прилінійних киргизів за 200 верстами від Оренбурга. В цьому місті Матвій Лазаревський познайомився з Тарасом Шевченком, і їхня дружба тривала до смерті поета [99 с. 35– 143].

В. Лазаревський провів кілька місяців в Оренбурзі і, взимку 1847 року, вирушив до Санкт-Петербурга для службових справ. У столиці він познайомився з В. Далем, який був завідувачем канцелярії міністра

внутрішніх справ Л. Перовського. В. Дал був відомим російським письменником, лексикологом, фольклористом та етнографом. За його рекомендацією Василь отримав посаду секретаря в цій канцелярії. О. Лазаревський залишився в Оренбурзі разом із своїм братом Федором і чекав нагоди для повернення до Петербурга. У нього було багато вільного часу, і він почав активно читати. Серед книг, які він вивчав, була «История Малой России» Д. Бантиша-Каменського, яка підсилила його зацікавлення в історії України [107].

Сучасники характеризували його як особу, яка була досить закритою і не схильною до спілкування та світського життя. Можливо, причиною цієї суперечності було його ставлення до реформаторських практик, які він, очевидно, розглядав як свій обов'язок перед громадою, передусім на місцевому рівні. Дехто з його друзів називав його «конотопським патріотом», і навіть сам учений мав печатку з написом «Лазаревський із Конотопа» [7 с.3]. А також відомий псевдонім історика – «Конотопець», свідчення його місцевого патріотизму.

З цієї точки зору М. Грушевський вдало описав О. Лазаревського як чоловіка «місцевого», точніше, як особу, яка представляла собою «лівобічного Чернігівця». Іноді це становище «лівобічного» українця можна спостерігати навіть в історичних працях О. Лазаревського [33 с.9]. Наприклад, аналізуючи постать І. Мазепи, історик стверджував, що гетьман «був чужою людиною в лівобережній Малоросії і лівий берег був для нього чужим... Ніякі спогади і симпатії не пов'язували Мазепу з лівим берегом» [67].

Ця своєрідна патріотична позиція визначала ставлення О. Лазаревського до земської діяльності, яку він сприймав як важку, неподякувану та обтяжливу, але корисну для місцевої громади. Водночас таке розуміння громадських обов'язків визначило його

наукові інтереси як вченого, орієнтованого на документи та джерела з Лівобережної України.

1.2. Гімназійні роки та період навчання О. Лазаревського в університеті

1848 року 25 серпня О. Лазаревський отримав дозвіл на поїздку до Санкт-Петербурга, де його особисті характеристики, включаючи вік (13 років), зріст (2 аршини 3 вершки), волосся, брови та очі, були документально відзначені. Восени того ж року він прибув до Петербурга та був впроваджений до приватного пансіону, де готувався до вступу в гімназію. У лютому 1850 року його прийняли до 3-го класу 2-ї Петербурзької гімназії, де він виявив високі навчальні досягнення і відзначився доброю поведінкою. За ці успіхи його було нагороджено похвальним листом 18 червня 1851 року [44].

Під час навчання в гімназії О. Лазаревського зацікавили лекції В. Евальда, викладача історії, який був високоосвіченою особистістю з передовими поглядами. Він ознайомив учнів із творами видатного російського історика С. Соловйова та творами М. Гоголя, зокрема «Тарасом Бульбою». Це поглибило інтерес О. Лазаревського до історії як науки. У 1853 році в «Черниговских губернских ведомостях» були опубліковані його перші праці, серед яких «Опыт указателя источников для изучения Малороссийского края в историческом и географическом отношениях», «Купчая крепость, данная Леонтием Харьковым Леонтию Таранскому, 1728», «Чуры или Цюры», «Василий Золотаренко, полковник нежинский» і інші [113 с. 26; 120].

О. Лазаревського дуже цікавила історія України, і ця спільна зацікавленість створила близький зв'язок між ним і його батьком, Матвієм Лазаревським. Свідченням високої довіри батька до сина було передання йому на зберігання старовинних документів і актів, які стосувалися родини Лашинських, Таранських, Лазаревських та інших

старовинних «бумаг» 17 листопада 1853 року. Батько просив сина зберігти ці документи як частину сімейної спадщини та навіть надавав йому поради щодо їх вивчення і аналізу [94 с.109].

М. Лазаревський і сам проявляв неабиякий інтерес до історії України. Це демонструють його незавершені мемуари «Памяти мои», де він зробив змістовний нарис історичних подій. Особливу увагу приділив періоду, коли «славная и благословенная Малая Россия» перебувала під самовластним управлінням осіб, обраних вольними голосами, та мала гетьмана. Він також висвітлив роль і ставлення генералгубернаторів, які управляли Лівобережною Україною після скасування гетьманства. У своїх мемуарах Матвій Лазаревський докладно розглянув історичний контекст, що свідчить про його глибоке історичне обізнання та зосередженість на історії своєї батьківщини [92 с.19].

Таким чином, атмосфера глибокої пристрасті до української історії, важливості збереження родових традицій і спадку, а також поваги до архівних документів мала істотний вплив на формування світогляду молодого історика О. Лазаревського. Ці цінності стали невід'ємною частиною його історичної спадщини і визначили напрямок його подальших досліджень і праць.

Після успішного завершення гімназії в серпні 1854 року, О. Лазаревський вступив на історико-філологічний факультет видатного Петербурзького університету. Тут російську історію викладав досвідчений професор М. Устрялов, який спеціалізувався на теорії «самодержавства, православ'я та національності». Проте лекції Устрялова, хоч і були авторитетними, не вразили Олександра великим захопленням. Замість цього, його пильну увагу привернув молодий та ліберально налаштований професор російської словесності, М. Сухомлинов, який мав великий вплив на студента. Під впливом

Сухомлинова О. Лазаревський створив та опублікував в університетському студентському збірнику, а також в окремих випусках «Библиографических записок», цінні нариси про відомих російських письменників та «Записку о русском хронографе» [113].

Проте захоплення О. Лазаревського російською літературою виявилось тимчасовим етапом його академічного шляху. Поступово під час навчання в університеті, його інтереси все більше зосереджувалися виключно на українській історії. Цей перехід був результатом значного впливу видатного історика і археографа Олександра Бодянського, з яким О. Лазаревський активно листувався. О. Бодянський надавав цьому обдарованому студенту цінні настанови щодо наукової роботи, і це зміцнило інтерес О. Лазаревського до історичного минулого України та виявило його схильність до археографічної діяльності.

У визнання подяки за ці безцінні поради, О. Лазаревський присвятив О. Бодянському дві свої роботи: «Указатель источников для изучения Малороссийского края» і третій том «Описания старой Малороссии». Це свідчило про глибоку повагу та вдячність за наукову наставництво і визнання значущості Бодянського в формуванні наукового світогляду Лазаревського [90 с. 66–70].

Знайомство з О. Марковичем, прихильником української старовини, яке відбулося в Петербурзі на початку 1856 року, мало значущий вплив на формування наукових інтересів О. М. Лазаревського. Він поділився цією зустріччю зі своїми батьками у листі від 11 березня 1856 року, де його мати, Опанасія Лазаревська, висловила радість, що син знайомиться з такими добрими людьми. Маркович, за словами матері, був колишнім маршалом і відмовився від служби.

У листі від 27 листопада 1856 року, батько Матвій Ілліч висловив позитивне ставлення до ідеї співпраці із Марковичем та наголосив важливість поваги до таких видатних особистостей [94].

Отже, це знайомство з О. Марковичем, хоч і було цінним з точки зору батьків О. Лазаревського, не виявило значущого впливу на його науковий розвиток і інтереси.

Батько О. М. Лазаревського, Матвій Лазаревський, в своїх листах до сина не лише висловлював батьківське підтримку та заохочення, але і надсилав корисну інформацію щодо нової літератури з історії України та різні деталі з архівних джерел. Наприклад, у листі від 23 лютого 1856 року, він висловлював своє ставлення до праці М. Маркевича, вказуючи, що Маркевич, хоч і не літератор, але є добросовісним малоросом і заслуговує на похвалу за свою працю. Матвій Лазаревський також наголошував важливість наявності власної історії для Малоросії та вірив, що з часом з'явиться особа, яка презентує український народ у кращому світлі, ніж критики [94].

Ці листи містили інструкції для сина, який обрав історію України як свою професійну спеціалізацію, і закликали його робити внесок у розробку історії своєї країни.

Матвій Лазаревський поступово вводив свого сина Олександра у чарівний світ історичної науки. В своїх листах, надісланих у березні 1856 року, він поділився з О. Лазаревським цікавою історією гайдамака Гаркуші, яку він вивчив у документах Конотопського повітового суду. Матвій Лазаревський також виразив своє захоплення історією, яка для нього була щось більше, ніж просто хобі [94].

Батько надихав сина бачити важливість дослідження історії України та підкреслював, що це є головним покликанням, почесним і необхідним завданням. Він виступав проти займання себе

«отвлечёнными предметами», а натомість закликав Олександра присвятити своє життя історії, яка є суттєвою та поважною галуззю [94].

Говорячи про людей, які мали вплив на становлення О. Лазаревського як історика не можна не згадати про Тараса Шевченка, творчість якого вплинула надзвичайно сильно на формування світогляду Олександра. У 1858 році, коли український поет повернувся із заслання, він відновив свої дружні стосунки з Михайлом Лазаревським, братом Олександра, який мешкав у Петербурзі. Там Тарас Шевченко і познайомився з О. Лазаревським. Взаємні зустрічі і спілкування з великим українським митцем відіграли важливу роль у формуванні світогляду О. Лазаревського і залишили невимовний вплив на його життя.

Особливо важливим було те, що 6 лютого 1860 року Тарас Шевченко подарував О. Лазаревському екземпляр «Кобзаря» з особистим написом: «Чистому серцем доброму козакові Олександрю Лазаревському. Кобзар Тарас» [86]. Цей подарунок став символом найглибшої поваги та визнання молодому історичу з боку великого українського поета.

Під впливом батька та спілкування з видатними постатями української культури та шанувальниками вітчизняної історії, О. Лазаревський переорієнтував свої наукові інтереси. Він покинув вивчення «отвлеченных предметов» (російську літературу) та глибоко зафіксувався на історії України. Починаючи з 1854 року, О. М. Лазаревський постійно публікував свої рецензії на книги та статті в «Чернігівських губернських вістях», що стосувалися історії та географії Малоросійського краю та, зокрема, Чернігівської губернії [93 с. 266–267].

Під впливом батьків О. Лазаревський проявив значний інтерес до української народної творчості та став активним учасником пошуків та збереження архівних матеріалів, що належали видатним діячам України. Він навіть просив свою матір записувати народні прислів'я, а від батька дізнавався про історію Ханенків і долю їхніх архівних документів. На жаль, архів Ханенків перебував у вдови, яка, за висновками М. Лазаревського, не виявляла інтересу до його збереження [94 с. 177–178; 104 с. 257–258].

У листі до О. Лазаревського від 23 лютого 1856 року Матвій Ілліч ще раз звернув увагу на архів Ханенків і зауважив, що без підтримки братів покійного Ханенка, удова, в якій знаходилися ці документи, не зможе вирішити, що робити з ними у майбутньому. У цьому самому листі батько підкреслив важливість пошуку документів у архіві графа О. Уварова, який займався упорядкуванням свого музею та бібліотеки в Петербурзі. Ці документи стосувались історії гетьманства І. Мазепи і, на думку М. Лазаревського, мали важливе значення для розуміння цього періоду в історії України, оскільки матеріали, пов'язані з Батурином, були втрачені під час знищення міста російськими військами у 1708 році [94 с. 191].

У 1857-1858 роках О. Лазаревський продовжував працювати над «Українською літературною летописом», лише переривши цю роботу через хворобу і смерть свого батька. В липні 1857 року він повідомив О. Шишацькому-Іллічу, що не встиг відповісти і надіслати обіцяні статті через «наше нещасливе обставини, ми поховали батька...». Результатом цього багаторічного бібліографічного дослідження стало видання О. Лазаревським у 1858 році «Покажчика джерел для вивчення Малоросійського краю» [93 с. 270–276].

Літом 1858 року О. Лазаревський успішно закінчив навчання у Петербурзькому університеті. Його диплом, виданий у січні 1859 року,

свідчив, що він успішно пройшов весь курс на історико-філологічному факультеті та має «відмінні» знання з російської, грецької та римської літератури, російської історії та літератури, педагогіки, логіки, психології, а також «добрі» знання з богослов'я, загальної історії та французької мови. З урахуванням високого рівня знань О. Лазаревського, рада університету вирішила висунути його кандидатом наук. 11 грудня 1858 року це рішення отримало підтримку Санкт-Петербурзького навчального округу. Згідно з ним, О. М. Лазаревський отримав «чин десятого класу і право бути в розряді провідних чиновників», а також можливість бути призначеним офіцером після трьох місяців служби в підпрапорці [45].

1.3. Професійна, наукова та громадська діяльність

Після закінчення університету О. М. Лазаревський став перед дилемою: обрати цивільну чи військову кар'єру, або ж поглибитися в наукових дослідженнях, що була його справжньою мрією. Але обставини склалися так, що він не міг відразу реалізувати свої наукові амбіції через відсутність фінансових ресурсів та потребу заробляти на життя [93 с. 277–278].

Уже під час навчання в університеті він долучився до роботи управителя маєтків графа О. Уварова, що включала організацію і упорядкування петербурзького музею і бібліотеки. Після отримання диплома він продовжив цю роботу, незважаючи на те, що вона вимагала значних зусиль і не була його основною метою. І, хоча ця робота була несподіваною для нього і він відчував розчарування щодо неї, фінансова обмеженість не давала можливості змінити цю ситуацію. Він також розглядав інші можливі шляхи, такі як становище вчителя або, в далекій перспективі, посаду директора [93 с. 277–278].

Після від'їзду О. Уварова за кордон влітку 1859 року О. Лазаревський повернувся до Петербурга. Незважаючи на намагання

оточуючих отримати для нього посаду вчителя, він не зміг її отримати. Проте завдяки зусиллям своїх братів, Василя і Федора, 15 вересня 1859 року його прийняли на посаду канцеляриста в Санкт-Петербурзькому губернському правлінні. Це була скромна посада, але це був початок його цивільної служби.

У квітні 1860 року О. Лазаревського обрали членом-кореспондентом Російського імператорського археологічного товариства через його внесок у наукову спільноту та наукові публікації. Це визнання дало йому можливість отримати кращу посаду, і 18 травня 1860 року він був призначений колегіальним секретарем у Міністерстві народної освіти [9 с.11; 37].

У середині 19 століття в Російській імперії настав час важливих суспільних та політичних змін. Однією з найзначущих реформ було скасування кріпацтва, яке було оголошено 19 лютого 1861 року. Згідно з цими реформами, селяни не одразу отримали повну свободу. Спочатку їх визнали «тимчасово зобов'язаними» і лише через два роки вони мали отримати персональну свободу та надаватися земельні ділянки з дворами. Орну землю селяни мали отримати через 20 років, після викупу її від поміщика.

О. Лазаревський виявив глибокий інтерес до реалізації реформи скасування кріпацтва в Російській імперії. Після ознайомлення з документами, що встановлювали загальні принципи цієї реформи, він вирішив активно брати участь в її реалізації. Це бажання народилося у нього з прагнення допомогти визволянню селян, а ця справа виглядала для нього як світла та радісна.

В рамках цієї реформи було передбачено впровадження посередників, які відповідали за виходження селян з кріпосної залежності. О. М. Лазаревський прагнув стати одним із таких

посередників [13 с. 6; 78]. Однак для цього потрібно було мати відповідний ценз та бути спадковим дворянином, який володів певною кількістю землі або мав інші певні кваліфікації. Хоча він відповідав цим вимогам, його місце проживання в Петербурзі та молода вік зробили неможливим його вибір для ролі мирового посередника в Україні. Тому О. Лазаревський почав активно вимагати посади «члена від уряду», яка дозволила б йому брати участь у з'їздах мирових посередників і внести свій внесок у цю історичну реформу.

У квітні 1861 року О. М. Лазаревський виїхав з Петербурга до України. Разом з художником Г. Честахівським він супроводжував труну з тілом великого українського поета і художника Тараса Шевченка. Згідно з заповітом Шевченка, він бажав бути похованим на березі річки Дніпро. Після цієї місії О. М. Лазаревський вирушив до села Гирявка, де жила його старенька мати, яку він надзвичайно любив. Там він провів чотири місяці, чекаючи на призначення на посаду «члена від уряду». Під час цього періоду він і продовжував свою наукову роботу.

У липні 1860 року О. М. Лазаревський написав листа до Г. Милорадовича, нащадка наказного гетьмана Павла Полуботка, у якому просив дозволу ознайомитися з рукописами гетьмана. Його мета була написати об'ємну біографію цього видатного предка для журналу «Основа». Але лише 4 липня 1861 року він отримав затвердження на посаді "члена від уряду". В цій ролі він брав участь у з'їздах мирових посередників різних повітів Чернігівської губернії, зокрема Конопотського, Кролевецького, Сосницького та Борзнянського, і у вересні 1861 року розпочав активну роботу на цій посаді [7 с. 4; 13 с. 43; 93].

Багато посередників виявили мало розуміння і співчуття до справи визволення селян і реформи 1861 року. Вони скоріше сожались

за втрату кріпосного права і відчували облегшення через грядущі економічні труднощі, які, на їхню думку, мали настати [7 с. 4-5]. Проте О. М. Лазаревський відзначався іншими поглядами. Він був великим прихильником і радів реформі 1861 року, яка призвела до визволення селян. На посаді «члена від уряду» він намагався забезпечити, щоб при складанні уставних грамот селяни не були ущемлені і зберегли свої права та гідність. Крім того, він віддавав велику увагу збереженню матеріалів, які стосувалися звільнення колишніх кріпаків, особливо у справах посередників [19 с. 3-4; 113 с. 34].

З'їзди мирових посередників зазвичай проводилися в Чернігові. Прибувши сюди у вересні 1861 року, О. М. Лазаревський розпочав активний пошук архівних матеріалів. Він був зацікавлений у різних документах, зокрема, у записках та фондах, пов'язаних із козацькою державою з другої половини XVI до XVIII століття. Крім того, він шукав документи з історії ліквідованих у 1786 році українських монастирів, а також матеріали, які стосувалися Лівобережної України та інші історико-статистичні джерела. Згідно з указом Сенату від 28 грудня 1781 року та розпорядженням генерал-губернатора Малоросії П. Рум'янцева від серпня 1786 року, ці цінні історичні матеріали були передані для зберігання в Чернігові [122].

Архів Малоросійської колегії був знайдений вченим у нижньому поверсі «будинку Мазепи». Це була стопка старих та розпадаючихся паперових зв'язок, які розсипалися при першій спробі їх розгорнути. Архів Генеральної військової канцелярії О. М. Лазаревський відшукав у 1862 році в непристосованому приміщенні, де документи були вражені снігом та дощем через вибиті вікна. Для вченого одним із найважливіших завдань стало пошукати, рятувати та оприлюднювати ці архівні матеріали і внести їх у науковий обіг [122].

У Лівобережній Україні були відсутні наукові установи, які займалися публікацією старовинних документів. Тому історик, оцінюючи ці документи, прагнув привернути увагу інших вчених, знайти тих, хто б був зацікавлений у їхній публікації та подальшому пошуку історичних артефактів. У подальших листах, зокрема у листі від 31 грудня 1881 року до відомого колекціонера старовини О. Ханенка, О. Лазаревський наголошував на важливості збереження якомога більше історичних фактів від часу, який міг знищити цю цінну інформацію [130].

Учений активно працював над збереженням і науковим використанням архівних фондів і джерел. Він спрямовував свої зусилля на створення сприятливих умов для зберігання та наукового використання цих матеріалів і прагнув зробити їх доступними як для вчених, так і для громадськості. О. М. Лазаревський брав участь у публічних обговореннях у місцевій пресі та активно сприяв створенню спеціальних архівних установ, які мали за мету залучити українських діячів до збирання, систематизації та публікації архівних документів.

У Чернігові, де було скупчено значну кількість історичних матеріалів з періоду XVII–XVIII століть Лівобережної України, О. М. Лазаревський поглибився у наукову роботу. Навіть під час обіймання посади «члена від уряду» до 1863 року він продовжував активно досліджувати і публікувати результати своїх досліджень. Протягом трьох років у цьому місті він видав близько 20 праць, серед яких важливими були «Украинские юридические акты», «Конотопская старина», та «Статистические сведения об украинских народных школах и госпиталях в XVIII ст.» [120 с.4-5].

У 1863 році, коли в Чернігівській губернії впровадили акцизну систему, О. М. Лазаревський приєднався до акцизного відомства. Спочатку він був наглядачем акцизних зборів у 3-му окрузі (Мглин), а

після цього, з 1864 року, у 5-му окрузі (Глухів) Чернігівської губернії [9 с.11]. Ця посада забиравала багато часу, не залишаючи можливості для наукової роботи. В одному з листів до Г. Милорадовича від 27 лютого 1865 року він писав: «Коли пивоварні заводи в дії - акцизному чиновнику не до літератури». Тому в червні 1865 року О. Лазаревський змінив місце роботи і спочатку став секретарем у справах селянського присутствія Чернігівської губернії, а з 21 червня того ж року — секретарем Чернігівського губернського статистичного комітету. У липні 1865 року він розробив і запропонував програму вивчення губернії. За його ініціативою статистичний комітет почав видавати «Записки Черниговского губернского статистического комитета» замість «Памятных книжек». У цих виданнях О. Лазаревський опублікував багато своїх праць, включаючи монографію «Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.)» та нариси про дворянські роди [93; 120 с. 5-6].

У 1865 році, на 31-му році свого життя, О. М. Лазаревський прийняв важливе рішення одружитися. Він вибрав своєю нареченою Катерину Федорівну Лацинську, яка була сусідкою родини Лазаревських на їхньому маєтку і родичкою по материнській лінії. У Катерини вчений не тільки знайшов кохану і розумну жінку, але й єдність поглядів та взаєморозуміння. Напередодні весілля, 1 жовтня 1865 року, він написав їй: «Сьогодні отримав твоє листа і під його впливом щиро подякував долі за те, що вона посилала мені тебе в дружини». Шлюб із Катериною Лацинською був радісно прийнятий родиною О. Лазаревського. Його брати, Василь і Михайло, в своїх листах до майбутньої дружини висловлювали впевненість у їхньому щасливому житті [93 с. 279–281].

Для забезпечення матеріальних потреб сім'ї, О. М. Лазаревський прийняв посаду правителя канцелярії чернігівського губернатора С.

Голіцина в 1866 році. Голіцин відзначався як чесна та добра людина, і до того ж, відомий своєю скромністю. Однак ця нова робота змушувала О. М. досить часто переїжджати, брати участь у прийомах та обідах, що заважало його науковій діяльності. Він скаржився на це у листах до дружини та виражав бажання перейти на службу, яка б дозволила йому бути ближче до матері, яка жила у Гирявці і дуже страждала через смерть його брата Михайла. У кінці 1867 року О. М. Лазаревський прийняв посаду акцизного чиновника, наглядача з акцизу в 8-му окрузі (Конотоп) Чернігівської губернії. Також у цьому році в нього народилася донька Галя [93 с. 279–281].

Навіть при постійному завантаженні на службі, О. М. Лазаревському вдалося у 1866–1868 роках опублікувати кілька робіт, які викликали зацікавлення наукової громадськості. Серед цих робіт були «Малоросійські посполиті кріпаки (1648–1783 рр.)», «Обзор Рум'янцівського опису» (про Чернігівський полк), «Опис Чернігівського намісництва 1781 р.», «Нарис найстаріших дворянських родів в Чернігівській губернії» і «Села Конотопського округу». Отже, цей період відзначився активною науковою роботою вченого, який визначив основні напрямки своєї наукової діяльності [120].

29 вересня 1862 року в Російській Державній раді обговорювалися основні зміни в судовій системі. 20 листопада 1864 року імператор Олександр II підписав указ про введення в дію нових судових статутів, які набули чинності з 19 жовтня 1865 року. У 1866 році були створені судові палати в Москві і Петербурзі, а також мирові та окружні суди, прокуратура та адвокатура. У зв'язку з цією реформою виникла потреба у кваліфікованих кадрах для судової системи.

О. М. Лазаревському запропонували посаду члена Полтавського окружного суду, на що він згодився. У листі до своєї дружини він писав, що його, ймовірно, призначать у Кременчуку, і це дійсно сталося. 4

січня 1869 року О. М. Лазаревський став виконувачем обов'язків голови суду у Кременчуці і членом Полтавського окружного суду [46; 93 с. 283].

6 січня 1869 року О. М. Лазаревський повідомив свою дружину про своє призначення на посаду судді і про труднощі, пов'язані з новою посадою, оскільки він не мав попереднього досвіду у цій області. Ця ситуація змусила його докладати багато зусиль, самостійно вивчати цивільне і кримінальне право, виїжджати в повіти для проведення слідства. Незважаючи на це, він продовжував свою пошукову роботу в архівах Полтавської казенної палати та Полтавського губернського правління. Ці зусилля в подальшому призвели до опублікування його праць з історії Полтавщини у 1880–1890-х роках [93 с. 285–286].

Матеріальне становище сім'ї О. М. Лазаревського поліпшилося. У 1869 році він зміг нарешті придбати ділянку землі в селі Підлипне, недалеко від Конотопа, і розпочав будівництво свого будинку там. Пізніше, розширивши земельну ділянку, вчений створив сад і гай з цінними породами дерев. Проста хата, покрита соломою, стала місцем для літнього відпочинку його сім'ї. В цьому будинку він також зберігав свою бібліотеку, колекції історичних цінностей та портрети видатних діячів України [7 с.13; 44].

26 березня 1871 року в родині Лазаревських народився другий син, якого назвали Борисом. Проте, здоров'я дружини погіршилося, оскільки вона захворіла на сухоти. Лікування в Криму не принесло поліпшення, і О. М. Лазаревський прийняв рішення залишити свою роботу у суді, щоб бути ближче до дружини та дітей [93 с. 305–306].

У липні 1872 року, О. Лазаревський приєднався до зустрічі акціонерів Полтавського земельного банку. Цей банк був заснований з метою надання фінансової підтримки переважно дворянам для

покращення їхніх господарств. О. М. Лазаревського обрали членом оціночної комісії цієї фінансової установи, і йому доручили працювати в Чернігівській губернії. Це надало йому можливість більше приділяти уваги своїй хворій дружині і дітям. Проте, незважаючи на його турботу, стан здоров'я Катерини Федорівни погіршувався, і 10 липня 1872 року вона померла [93 с. 305–306].

Після смерті дружини, О. М. Лазаревський залишився сам на сам з турботами про двох маленьких дітей: п'ятирічну Галю та дворічного Бориса. Втрата дружини дуже важко вплинула на нього. Нова робота також не приносила йому задоволення, і він навіть жалкував, що залишив посаду судді (20 серпня 1872 року за Указом № 30 від Міністерства юстиції його «звільнено за власним бажанням» з посади члена Полтавського окружного суду) [93 с. 305–306].

Плани діяльності Полтавського земельного банку не вдалося здійснити через труднощі з їх схваленням урядом. Тому О. М. Лазаревський покинув цю роботу. 22 листопада 1872 року (згідно з Указом Сенату № 37643) він призначений кандидатом, а з 4 січня 1873 року — мировим посередником Григорівської дільниці Конотопського повіту Чернігівської губернії. Проте ця робота не тривала довго. У 1874 році уряд вирішив створити окружний суд в Ніжині, і О. М. Лазаревського перевели на посаду члена цієї новоствореної судової установи, де він працював протягом п'яти років [39; 47].

Робота в суді вимагала частого відрядження, тому О. М. Лазаревський найняв гувернантку для виховання своїх дітей. Проте, згідно з листом від 11 січня 1875 року до брата Федора, ця гувернантка виявилася ненадійною. Незважаючи на це, О. М. Лазаревський вирішив не шукати іншу гувернантку, хоча його діти залишилися без належного нагляду. Він вирішив обмежити їх виховання "нянькою і школою" [93 с. 307–308].

У 30 червня 1876 році О. Лазаревський увійшов у другий шлюб. В записах Михайлівської церкви міста Вороніж Глухівського повіту Чернігівської губернії фіксується, що «шлюб сполучив члена Ніжинського окружного суду, колегійного асесора О. М. Лазаревського, православного віровіддання, у другий раз одруженого, 42 роки, з донькою відставного поручика Анною Миколаївною Шрамченко, православного віровіддання, 24 роки, яка вийшла заміж вперше». [48].

Ганна Миколаївна Шрамченко відіграла важливу роль у житті О. М. Лазаревського. Вона народилася 12 грудня 1851 року у місті Вороніж на Чернігівщині, в родині поручика М. Шрамченка, який мав високий статус серед дворян цієї губернії. Ганна закінчила Київський інститут шляхетних дівчат у 1868 році і отримала атестат № 1028, в якому відзначалося, що вона вирізнялася високими досягненнями у всіх предметах навчання [48]. За ці успіхи та зразкову поведінку її рекомендували для нагороди. Інститутський атестат надав Ганні право на отримання посади домашньої наставниці [48].

Ганна Миколаївна познайомилася з Олександром Матвійовичем завдяки своєму братові Миколі Шрамченку, який служив помічником секретаря Ніжинського окружного суду, де також працював О. М. Лазаревський. Можливо, саме Микола Шрамченко порекомендував свою сестру для виховання та освіти дітей О. М. Лазаревського.

Ганна звернулася до попечителя Київського навчального округу із проханням видати їй свідоцтво, що дозволило б їй працювати домашньою наставницею [53; 93 с. 308]. Їй вдалося отримати це свідоцтво 28 січня 1876 року. Завдяки своєму м'якому характеру та вмінню створювати теплу атмосферу, Ганна стала улюбленою серед дітей, яким вона замістила матір, і також для їхнього батька. Завдячуючи їй, сім'я Лазаревських знаходила тишу, радість та щасливу

атмосферу. У подальших роках у сім'ї Лазаревських з'явилися ще двоє дітей: Гліб і Катерина, у 1877 і 1879 роках відповідно [13 с.50].

Після улаштування сімейного життя О. М. Лазаревський мав більше можливостей приділяти увагу своїй службі, науковій роботі і громадській діяльності. У 1876 році його обрали «членом-співробітником» Імператорського Російського географічного товариства, а 19 січня 1877 року за високий рівень служби нагородили орденом Святого Анни другого ступеня [50].

У жовтні 1879 року О. М. Лазаревський отримав підвищення, ставши товаришем голови Курського окружного суду. Але ця посада була недовгою, так як вільна посада в Києві привернула його увагу через наукові інтереси. Хоча було багато претендентів на цю посаду, авторитетний правник І. Мечників, старший голова Київської судової палати, рекомендував О. М. через його «непохитність, самостійність і незалежність як судді». Таким чином, 14 травня 1880 року його призначили на цю посаду [16; 93 с. 309–311].

О. М. Лазаревського високо визнали за його роботу в Києві. Він отримав орден Святого Володимира четвертого ступеня за указом імператора Олександра III від 1 січня 1882 року. 4 грудня 1885 року його обрали членом Київської судової палати з присвоєнням чину дійсного статського радника. Ця почесна нагорода була визнанням його професійних досягнень у судовій системі, навіть якщо вона не супроводжувалася матеріальною винагородою. Не менш важливо, що 1 січня 1889 року він був нагороджений орденом Святого Володимира третього ступеня за указом імператора [51; 93 с. 319].

Після підвищення по службі матеріальне становище родини Лазаревських поліпшилося. У 1883 році вони переїхали до власного будинку на вулиці Мало-Володимирській, 34 (сучасна вулиця О.

Гончара). Тут О. М. Лазаревський і його сім'я прожили 14 років, організовуючи своє життя так, щоб мати більше часу для наукової роботи поза роботою в суді. Пізніше вчений проживав за іншими адресами, зокрема на вулиці Рейтарській № 43 та на вулиці Пушкінській № 2077.

Протягом останніх 20 років свого життя О. Лазаревський був вкрай продуктивним вченим. Якщо від 1853 до 1879 року він опублікував 81 працю, то з 1880 по 1902 рік — це вже 340 наукових праць. До числа його відомих студій і збірок документів входять такі роботи, як «Люди старої Малоросії», «Мотижинський архів», «Сулимовський фамільний архів», «Щоденник Н. Ханенко», «Опис старої Малоросії», «Чернігівський літопис», «Малоросійські переписні книги 1666 року» та інші. Визнанням його наукових досягнень було обрання його 31 травня 1886 року дійсним членом Тимчасової комісії для розгляду старих актів при київському військовому, подільському і волинському генерал-губернаторі [50; 120].

Значна частина наукових праць О. М. (305 з 429) була опублікована у часописі «Київська старина», з яким вчений був тісно пов'язаний протягом значної частини свого життя. Він був одним з ініціаторів створення цього журналу і брав участь у роботі першої редакції. О. М. Лазаревський також активно сприяв отриманню дозволу на видання та редагуванню журналу в Києві. У 1881 році він звернувся за допомогою до свого старшого брата Василя, який був членом ради Міністерства внутрішніх справ і Головного управління у справах друку, для прискорення цього процесу [70 с. 94–95; 101].

У зв'язку з Емським указом 1876 року, який забороняв використання української мови на офіційному рівні, було неможливо видавати україномовний журнал. Тому, у жовтні 1881 року, головний редактор і видавець журналу Федір Лебединцев отримав

дозвіл від Міністерства внутрішніх справ на створення історичного журналу російською мовою. Проте через українську тематику та публікації статей політичних емігрантів, таких як Михайло Драгоманов і Федір Вовк, видання не мало достатньої фінансової підтримки. Ганс Галаган, який допомагав фінансово та намагався отримати субсидію, стикнувся з проблемами і обмеженнями.

У січні 1884 року він записав у своєму щоденнику про інтриги проти Федіра Лебединцева, а в квітні того ж року повідомив про те, що Юліус Юзефович критикує «Київську старину» та стверджує, що журнал є небезпечним. У результаті Федіру Лебединцеву було відмовлено у субсидії від Міністерства внутрішніх справ в сумі 20 тисяч рублів. Також він був змушений припинити співпрацю з Гансом Галаганом, якого вже планували залучити як співавтора журналу. Члени редакційного комітету, такі як Володимир Антонович, Олександр Левицький і Олександр Лазаревський, працювали безкоштовно, відмовившись від гонорарів і спрямовуючи їх на підтримку видання [77 с. 156–157].

У 1888 році головним редактором часопису «Киевская старина» став О. Лашкевич, а в 1889 році - Є. Кивлицький. Ці зміни в редакційному складі призвели до збільшення впливу В. Антоновича та О. Лазаревського на журнал. Останній фактично вважався неофіційним редактором видання. О. Лазаревський регулярно публікував статті та документи в журналі, підписуючи їх своїми ініціалами «А.Л.» або повністю власним ім'ям. Він був ініціатором включення до журналу матеріалів з іконографії, розуміючи їх історичне, джерельне та пізнавальне значення [106].

«Киевская старина» значно сприяла розвитку історичної науки, розширюючи її джерельну базу. У цьому журналі публікувалися різноманітні матеріали з історії та культури України, що стали

важливою науковою основою для подальших досліджень у галузі українознавства.

О. М. Лазаревський вніс значний внесок у діяльність Історичного товариства Нестора-літописця, однієї з провідних науково-історичних організацій. Це товариство було засноване 24 листопада 1872 року, і вважається, що це стало можливим завдяки ініціативі М. Максимовича. З 1873 року товариство діяло при Київському університеті святого Володимира.

У березні 1893 року О. Лазаревського обрали почесним членом цього товариства. Відомий історик і літературознавець М. Дашкевич запрошував його до активної участі у роботі товариства. О. М. Лазаревський регулярно відвідував засідання товариства, виступав на них з доповідями та публікував свої праці у виданнях товариства, зокрема в «Чтениях в Историческом обществе Нестора-летописца». У березні 1894 року його обрали членом ради цієї інституції [22 с. 190–192; 58].

З 10 жовтня 1893 року до вересня 1895 року головою Історичного товариства Нестора-літописця був професор Київського університету В. Іконников. Після того, як він відмовився від цієї посади, О. М. Лазаревський погодився стати тимчасовим виконувачем обов'язків голови. В листі до Г. Милорадовича від 9 жовтня 1895 року він висловив своє враження, що опинився на керівництві науковою інституцією як компроміс між двома конфліктуючими сторонами, які підтримували своїх кандидатів, і обрали його як нейтральний варіант [93 с.350].

Лазаревський О. М. очолював Історичне товариство Нестора-літописця протягом тривалого періоду, а саме з 18 березня 1895 року по 5 жовтня 1896 року. Під його керівництвом було зроблено значні кроки для розвитку цієї наукової організації. Його стараннями М. Терещенко

надав фінансову підтримку на суму 1000 рублів, завдяки чому О. М. Лазаревський започаткував публічні лекції та видавав їх у окремих книгах. Під його редакцією було видано два томи «Чтений в Историческом обществе Нестора-летописца». Проте більшість членів товариства вважала, що голову цієї організації повинен обирати серед професорів Київського університету, що підсилить зв'язки з науковими закладами. Тому 5 жовтня 1896 року на засіданні товариства головою було обрано В. Антоновича, а О. М. Лазаревський перейшов на посаду товариша (заступника) голови, яку виконував до кінця свого життя. Він продовжив активно публікувати свої дослідження в «Чтениях» товариства, і від 1896 року, коли була опублікована його перша стаття в цьому виданні, і до своєї смерті в 1902 році вніс вагомий внесок у науковий розвиток [2 с. 43–44; 22 с. 192–193].

О. М. Лазаревський був індивідуалістом за своїм характером, як у службі, так і в науковій діяльності. Він мало цікавився громадською роботою та не брав активної участі в суспільному житті. Часто виражав свою позицію як «гуртовечортове», що свідчило про його відсутність бажання долучатися до групових заходів чи організацій.

Але винятком стали земства, які були введені в Російській імперії під час ліберальних реформ у 1860–1880-х роках. Земські органи діяли на рівні повітів і сприяли поліпшенню освіти, медичного обслуговування, розвитку сільського господарства та піднесенню національної свідомості народу. У 1868 році О. М. Лазаревський став членом Конотопського повітового земства і обирався гласним на сільських зібраннях протягом 34 років, а також представляв Конотопське земство на губернських земських виборах у 1874–1882 роках [93 с. 319].

Історик активно залучався до різних громадських обов'язків в межах земств. Його неодноразово обирали на почесні посади, такі як

почесний мировий суддя, секретар земських зібрань та член різних земських комісій. Важливо відзначити, що він приділяв значну увагу організації народної освіти, розвитку медицини та соціальним справам. Зокрема, він пропонував фінансувати створення народних клубів за рахунок коштів земств, які мали включати чайні, бібліотеки-читальні та приміщення для театральних вистав. Це сприяло підвищенню загального культурного рівня населення [43].

За заповітом свого брата Михайла і з узгодженням з іншими братами, О. М. Лазаревський передав садибу та будинок в Гирявці під потреби сільської школи для дітей селян. Брати також надали фінансову підтримку для цієї ініціативи. Ця діяльність братів Лазаревських дозволила восени 1879 року відкрити безкоштовну школу в селі Гирявка для селянських дітей [10 с. 53].

У 1880 році історик розпочав роботу над зведенням документальних матеріалів, які він зібрав протягом багатьох років. Ця праця вийшла у світ як «Опис старої Малоросії» і є однією з його найважливіших праць. У цьому описі він планував представити інформацію про всі десять полків, що становили адміністративно-територіальні одиниці Гетьманщини. У листі до Г. Милорадовича від 16 грудня 1885 року він повідомив, що розпочав друкувати цей опис, але ця робота вимагала значних зусиль, і можливо, в нього не вистачить коштів на завершення проекту. У першому томі цього опису він планував включити портрети видатних постатей української історії, таких як Миклашевський, Жоравка, Полуботок і інші [93 с. 309–310].

Перший том «Опису старої Малоросії», присвячений Стародубському полку, був опублікований у 1888 році, і його видання було фінансовано особисто автором. Другий том, присвячений Ніжинському полку, був опублікований у 1893 році, і Імператорська академія наук нагородила автора премією у сумі 500 рублів, яку

встановив граф О. Уваров. Третій том, присвячений Прилуцькому полку, побачив світ у 1901 році. Проте О. М. Лазаревський не зміг завершити всю свою амбітну роботу в рамках цього проекту. Сполучення службових обов'язків та наукової діяльності ставало для нього все важчим з часом. У листі до Г. Милорадовича від 10 січня 1897 року О. Лазаревський зазначав, що намагається відкласти службу, щоб мати більше часу на завершення своїх проектів, але це було надзвичайно важко [73].

Трагічною була раптова смерть О. М. Лазаревського 31 березня 1902 року, коли він працював над своїми історичними дослідженнями. Після його смерті залишилися рукописні матеріали, які свідчать про те, що він продовжував працювати над описами інших полків. Зокрема, були знайдені його нотатки про села на Полтавщині, багато біографій місцевої козацької старшини, а також незавершений рукопис, який присвячувався Київському полку, витяги з описів Переяславського, Миргородського та Гадяцького полків.

О. М. Лазаревського відспівали 2 квітня 1902 року у Старо-Вознесенській церкві, розташованій на вулиці Львівській в Києві. Причиною його смерті, як записано в церковній метричній книзі, було запалення легенів. Того ж дня його поховали на цвинтарі села Гирявки Конотопського повіту Чернігівської губернії [52; 110].

Для вшанування пам'яті О. М. і визнання його внеску в розвиток земської справи, Конотопське повітове земство провело збори 21 вересня 1902 року. На цих зборах було прийнято рішення про створення іменної премії, яка становила 300 рублів і присуджувалася за найкращу роботу з історії України. Також було виділено 100 рублів на виготовлення портрета О. М. Лазаревського, який прикрашав приміщення земства [122].

За свого життя, О. М. Лазаревський зібрав вражаючу колекцію рукописів і книг, яку великодушно подарував Київському університету у вересні 1901 року. Ця бібліотека складалася з 1032 друкованих видань і охоплювала широкий хронологічний діапазон від XII століття до його смерті в 1902 році. Колекція включала книги та періодичні видання, головним чином російською, українською та польською мовами, а також окремі видання на французькій, німецькій та інших мовах. Важливо також відзначити, що рідкісні стародруки кінця XVII - початку XVIII століть були частиною цієї цінної колекції. Крім того, родичі О. М. Лазаревського продовжили доповнювати колекцію, включаючи видання «Киевская старина» до її завершення у 1906 році [8 с. 136; 57 с. 127].

У 1927 році колекцію книг, яку О. М. Лазаревський зібрав за свого життя, разом із бібліотекою колишнього Університету св. Володимира передали до Всенародної бібліотеки України при Всеукраїнській академії наук, яка зараз відома як Національна бібліотека України ім. В. Вернадського НАНУ. Це стало частиною меморіальної колекції і є надзвичайно цінним ресурсом для дослідників. Крім того, рукописи, які він зібрав протягом свого життя, зараз зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (фонд № 1). Цей джерельний комплекс включає близько 20 тисяч справ і охоплює період від XVII до XIX століття. Він представлений різними видами документальних, епістолярних і наративних матеріалів, і має велике значення для вивчення історії України [57 с. 124-125].

Джерельний комплекс, зібраний ученим, має величезне наукове значення і вимагає докладного та системного дослідження. Багатий науковий доробок О. Лазаревського, що нараховує понад 500 наукових праць, лишається недостатньо вивченим і опублікованим.

Розділ I присвячений життєпису О.М. Лазаревського та формуванню його особистості та поглядів. У параграфі «Походження роду Лазаревських» ми розглянули історію родини Лазаревських, починаючи з Іллі Лазоревського, який в 18 столітті отримав дворянство в Російській імперії за військову службу. Розглянуто процес надання дворянського статусу у той час і його зміни під впливом політичних подій.

Ми дізналися, що після отримання дворянства, І. Лазоревський обіймав різні посади в адміністративних та канцелярських структурах, а його син М. Лазаревський також здобув дворянський титул через службу в Російській імперії. Родина докладала зусиль для надання освіти своїм дітям, що сприяло їх подальшим досягненням.

Крім того, розділ надав уявлення про соціальні і культурні контексти часів, в які жили Лазаревські, і про їхні важливі знайомства, зокрема, з Тарасом Шевченком.

Параграф «Гімназійні роки та період навчання О. Лазаревського в університеті» надає важливий огляд гімназійних років та періоду навчання О. М. Лазаревського в Петербурзькому університеті.

У гімназійних роках О. Лазаревський проявив відмінні навчальні успіхи та зразкову поведінку. Його інтерес до історії почав формуватися під впливом лекцій професора В. Евальда та матеріалів російських істориків та літераторів. Пізніше, в Петербурзькому університеті, Олександр виявив зацікавленість історією України, що стало переломним моментом у його науковій кар'єрі.

Після закінчення гімназії, О. Лазаревський вступив на історико-філологічний факультет Петербурзького університету, де продовжив розвивати свої історичні інтереси. Він навчався під керівництвом видатних викладачів, які вплинули на його подальшу наукову кар'єру.

Вищий рівень освіти та підтримка батька, який активно сприяв формуванню наукового ставлення Олександра, дозволили йому отримати ступінь кандидата наук.

У цьому параграфі підкреслено, як гімназійні роки та університетське навчання сильно вплинули на формування наукових інтересів і світогляду О. Лазаревського, спрямувавши його шлях наукового дослідження в історії України.

Параграф «Професійна, наукова та громадська діяльність» підкреслює важливість і внесок О. М. Лазаревського у різні сфери своєї діяльності. Як видатний український історик, він надав великий вклад у збереження та дослідження історичних джерел, в тому числі цінних рукописів та стародруків. Його подарунок Київському університету у вигляді бібліотеки і рукописів став важливим джерелом для подальших досліджень української історії.

Поза науковою діяльністю, О. Лазаревський активно брав участь у громадському житті та земській справі, спрямовуючи свої зусилля на поліпшення освіти та соціальних умов селянства. Його ініціативи щодо відкриття народних клубів та бібліотек для сільського населення свідчать про його соціальну відповідальність і бажання сприяти розвитку культури серед широких мас.

Навіть після смерті О. Лазаревського його спадщина продовжує існувати у вигляді цінних рукописів і колекції книг, які зберігаються в Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського та Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАНУ. Ця спадщина має велику наукову цінність і представляє потенціал для подальших досліджень історії України.

РОЗДІЛ II. ІСТОРИЧНІ ПОГЛЯДИ ВЧЕНОГО

2.1. Дослідження в галузі спеціальних історичних дисциплін. Археографічні публікації

У 1860-х роках, коли в європейській історіографії науковці остаточно прийняли позитивізм як суспільну філософію, наукова діяльність О. Лазаревського стала продуктивною. Позитивізм характеризувався підходом, що надавав пріоритет документальному дослідженню, критичному осмисленню історичних фактів, вдосконаленню методології аналізу джерел та використанню статистичного та порівняльно-історичного підходів.

З поширенням позитивізму в Україні історичні дослідження вимагали використання нових джерел. Прогрес у джерелознавстві і археографії був неможливий без аналізу матеріалів з різних спеціалізованих історичних дисциплін, які поступово розвивалися як самостійні галузі науки. Особливо важливими стали генеалогія, що сприяла отриманню козацькою старшиною дворянського статусу, джерелознавство й археографія, що гарантували збереження важливих документальних свідочств української історії, а також бібліографія, яка допомагала у систематизації і описі історичних праць. Прогрес у цих дисциплінах сприяв подальшому розвитку історичного дослідження. О. Лазаревський особливо розумів їх значення і мав обізнаність щодо їхнього стану в інших країнах.

Навчаючись у Петербурзькій гімназії, О. Лазаревський отримав можливість ознайомитися з бібліографічними покажчиками, які були публіковані в Росії. Наприклад, у період з 1813 по 1821 роки в Петербурзі було видано об'ємний покажчик російських праць, автором якого був В. Сопиков. Оскільки не було аналогічних списків творів українських авторів, це змусило О. М. Лазаревського підготувати та опублікувати перший бібліографічний покажчик [74] у Лівобережній

Україні у 1853 році, що став фундаментом української історичної бібліографії. Цей покажчик містив понад 275 книг і статей, виданих протягом першої половини XIX століття. Він був організований за структурою на два розділи: історія та географія, а також включав тематичні підрозділи, такі як загальні питання, опис церков, монастирів, старожитностей, топографії, статистики, етнографії та інші.

У своїх анотаціях О. Лазаревський надавав оцінки окремим працям [118 с. 114–115]. Він відправив покажчик на рецензування відомому історику й археографу О. Бодянському. Після загального позитивного оцінювання роботи, фахівець у листах 28 червня і 12 липня 1854 року порадив О. Лазаревському утримуватися від висловлення власних оцінок у бібліографічних працях, зазначивши, що завдання укладача полягає у наданні списку літератури, в якій дослідник сам уже має розібратися. Крім того, О. Бодянський радив розміщувати статті в покажчику за хронологічним принципом у подальшій роботі.

У наступні роки, О. Лазаревський продовжував свою роботу над історичною бібліографією України, де він підготовляв рецензії на вже опубліковані книги та статті з української історії. Наприкінці цього року, О. М. Лазаревський просив зібрати всі його записи в одну книгу з загальним назвою «Украинская литературная летопись за 1856 г.» [93 с. 265–266]. Основною метою таких оглядів було ознайомлення читачів з останніми виданнями, що стосуються історії України. У 1856 році було опубліковано два томи «Української літературної летописи», а в 1857 році — ще один том. У цих виданнях містяться рецензії на праці видатних авторів, таких як М. Костомаров, М. Максимович, В. Аскоченський, Г. Милорадович, П. Куліш, М. Маркевич та ін. [120].

Наукова громадськість схвально зустріла видання Олександра Матвійовича Лазаревського, а саме його працю «Указатель источников для изучения Малороссийского края». У листі від 8 червня 1858 року О.

Бодянський висловив подяку за цей видання і наголосив на важливості подальших досліджень в цій області [85].

Зазначалося, що не дивлячись на деякі недоліки, такі як відсутність допоміжних покажчиків та списку скорочень, ця праця мала велике значення завдяки значній кількості представлених публікацій. «Указатель источников для изучения Малороссийского края» допомагав вивченню історії та літератури України, а також сприяв ознайомленню з історичною літературою для багатьох діячів науки. Цей видання, підготовлене на високому професійному рівні, стало важливим внеском у розвиток української історичної бібліографії.

Вчений віддавав велику увагу дослідженню археографії та джерелознавства. Відомо, що в джерелах історії України, таких як архіви козацької держави другої половини XVII–XVIII століть, фонди скасованих українських монастирів з 1786 року, генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр. та інші історико-статистичні матеріали, що були передані до Чернігова згідно з указом Сенату від 28 грудня 1781 року та розпорядженням генералгубернатора Малоросії П. Рум'янцева у серпні 1786 року, зберігалися в непристосованих приміщеннях, де документи швидко пошкоджувалися від вологості. Тому для О. Лазаревського надзвичайно важливим стало публікування цих джерел [122].

У другій половині XIX століття методи і технічні прийоми видання історичних документів були досить різноманітними. Спроби російських та українських археографів створити єдині правила публікування джерел і складання науково-довідкового апарату не завжди були успішними. Проте в процесі видання документів була розроблена і вдосконалена методика, якою користувався і покращував її О. М. Лазаревський у процесі своєї наукової роботи [17 с. 184–195].

О. М. Лазаревський зробив публікацію значної кількості документальних джерел і матеріалів, починаючи з публічних і приватно-правових актів. З 1862 по 1865 роки, у «Черниговских губернских ведомостях», були опубліковані «Украинские юридические акты XVII в.» [84].

Особливу увагу вчений приділяв статистичним матеріалам. Наприклад, у 1862 році він опублікував інформацію про українські народні школи та шпиталі, що переконливо свідчила про високий рівень освіти на Лівобережній Україні у XVIII столітті, в період автономної Гетьманщини, а також про погіршення стану освіти після її ліквідації [82 с. 82–89].

О. М. Лазаревський вніс значний внесок у дослідження однієї з найважливіших пам'яток вітчизняної історії - генерального опису Лівобережної України, який було проведено в 1765-1769 роках за ініціативою генерал-губернатора та президента Малоросійської колегії П. Рум'янцева [62; 98]. Учений виявив ці матеріали в архіві Чернігівської казенної палати і передав їх до бібліотеки Чернігівського статистичного комітету. Це було 148 фоліантів з даними про шість полків Лівобережної України. У 1866 році він опублікував матеріали по Чернігівському полку, а наступного року - по Київському та Ніжинському полках [6; 71; 72].

У передмові до «Обозрение Румянцевской описи» по Чернігівському полку О. М. Лазаревський чітко визначив мету, завдання та практичну реалізацію опису. Він провів науково-критичний аналіз і надав документам оцінку. Проте, документи він публікував у скороченому вигляді, і це знизило цінність опублікованого джерела. Наприклад, у випадку опису міста Носівки було наведено лише кількість дворів її жителів, тоді як інші матеріали були відзначені як мають «невелике значення» [71].

Однак, виявленням генерального опису Лівобережної України О. М. Лазаревським вдалося привернути увагу дослідників. Попри обмежену опубліковану інформацію, вивчення цієї пам'ятки тривало протягом ХІХ та ХХ століть.

Важливо відзначити, що О. М. Лазаревський не знайшов всі матеріали опису, і інші дослідники розпочали пошуки і знахідку подібних документів по інших полках. Частина матеріалів генерального опису з архіву Київської казенної палати була передана до бібліотеки Київського університету, де знаходилися дані про Київський полк, яких не було серед знайдених Лазаревським в архіві Чернігівської казенної палати, а також інші документи, що стосувались Переяславського полку та проведення опису в інших полках [6 с. 402–403].

О. М. Лазаревський успішно врахував недоліки попередніх видань історичних джерел під час публікації іншого важливого джерела історико-статистичного характеру, а саме «Переписних книг 1666 року». Ці документи він одержав завдяки підтримці начальника Московського архіву Міністерства юстиції Д. Самоквасова і опублікував їх у 1899 році [99 с. 35– 143].

У своєму післямові до видання «Переписних книг 1666 року» Лазаревський розповів про причини та процес проведення перепису в Лівобережній Україні. Він підкреслив важливість цих книг як цінного джерела для вивчення економічної історії, яке, проте, залишалося маловідомим.

Лазаревський вказав, що М. Костомаров вперше опублікував ці документи у своїй праці «Руїна», а сам він розглянув зовнішній вигляд документів і методи їх видання. Вчений також зазначив, що дані про перепис чотирьох полків – Прилуцького, Лубенського, Миргородського

і Полтавського – збереглися найкраще, зокрема для Прилуцького полку [99 с. 137–138, 140–143].

У своїй роботі О. Лазаревський виявив вади джерела, зазначивши, що інформація в ньому стосувалася тільки селянства та міщанства, в той час як козацтво залишилося поза переписом. Таким чином, встановити кількість населення за «Переписними книгами» 1666 року було неможливо. Проте ця пам'ятка була надзвичайно важливою для аналізу економічного стану селян і міщан, і, за словами Лазаревського, вона представляла «матеріал першорядної важливості» [99 с. 138].

У післямові до видання «Переписних книг 1666 року» О. М. Лазаревський розкрив мету цього перепису, назвавши її «фіскальними цілями». Він також вказав на ставлення українського населення до цього перепису.

За словами О. Лазаревського, деякі селяни і міщани почали активно записувати себе серед козаків, можливо, щоб уникнути сплати податків. Інші населені категорично відмовлялися вносити податки. Тому він прийшов до висновку, що «фіскальна спроба московського уряду» в Лівобережній Україні «не вдалася» [99 с. 138–139]. Таке ставлення населення до перепису свідчить про опір та незгоду з фінансовими вимогами цього періоду.

О. Лазаревський зайняв одне з провідних місць у проведенні аналізу та оцінці «Переписних книг 1666 року» - важливого джерела, що виділялося своєю високою достовірністю. Він звернув на ці книги увагу наукової спільноти, підкресливши необхідність подальшого пошуку і публікації переписних книг, що було здійснено наступними поколіннями дослідників [107].

О. М. Лазаревський провів опис Галаганівського фамільного архіву у 1883 році [65 с. 452–469], розташованого у селі Сокиринці біля

Прилук. Архів містив актові документи та інші матеріали родини Галаганів та Дараганів, з якими Галагани мали родинні зв'язки. Вчений отримав дозвіл власника маєтку, нащадка Г. І. Галагана, на огляд архіву, який, за словами Лазаревського, вражав своєрідним порядком та збереженістю документів [65 с. 454].

Опис архіву О. Лазаревський доповнив історією роду, а в додатках до нього надрукував найважливіші документи архіву, такі як автобіографія Г. І. Галагана, універсали, листи, та інші матеріали [65 с. 456–467]. Це видання стало важливим джерелом для вивчення історії козацької держави та виборчої системи, яка в ній існувала. Лазаревський наголосив на тому, що вибори визначали всі аспекти життя того суспільства та підтримували зв'язок між церковною та громадською сферами. Він зауважив, що вибори не були ідеальними та не завжди запобігали злоупотребленням і помилкам, але вони надавали можливість виділити кращих людей для управління та сприяли піднесенню як самого суспільства, так і установ.

У 1890 році, за редакцією історика, була випущена збірка родинних матеріалів, що складалася з 93 документів, під назвою «Мотыжинский архив». Ця збірка була додатком до Сулимівського архіву. В ній переважали акти, що стосувалися права землеволодіння козацької старшини, матеріали про закріпачення українського селянства, взаємовідносини між різними верствами суспільства та інші документи, основними темами яких була соціально-економічна історія Лівобережної України у другій половині XVII - XVIII століть. Видання цих паперів було здійснено за кошт сім'ї Савицьких, родичів Сулим, які були власниками деяких маєтків. Один з таких маєтків, Мотижин у Київському повіті, зберігав опублікований архів, який належав О. Лазаревському [103].

Отже, О. М. Лазаревський не тільки знайшов і підготував до публікації Мотижинську збірку, але й переконав власників виділити кошти на її видання. Матеріали не залишилися непоміченими вченими. У рецензії, опублікованій у «Киевской старине» в 1890 році, автор рецензії зазначав, що збірка була опублікована з відповідними примітками. Як позитивний момент, рецензент відзначав публікацію додатків до видання: оновленого і виправленого на основі нових джерел генеалогічного дерева Сулим та географічного та іменного покажчиків. У той же час він вважав неприпустимим поділ документів збірки на сімейні та сторонні та відсутність хронологічного покажчика [1 с. 519–521].

При публікації фамільних архівів, О. Лазаревський включав обширні вступні або підсумкові розділи, в яких розповідав про походження зібрання, його структуру, склад документів та принципи їх відбору для публікації, а також про родоводи власників і родичів. При друку джерел вчений дотримувався сучасних правил публікації, прагнув відтворити мову оригіналу, надавати заголовки, хоча майже не мав доступу до підписів і легенд. У додатках він зазвичай включав іменний та географічний покажчики. Наприклад, у 1898 році під редакцією О. Лазаревського була опублікована збірка «Любецкий архив графа Милорадовича», яка раніше друкувалась як додаток до журналу «Киевская старина». Вона включала 196 документів, зокрема документи родини Чарнишів (1710-1799 рр.), листування між І. Лашкевичем і А. Милорадович, листи П. Милорадовича до його сина Григорія та листи від Трощинського, Тутолміної та Завадського (1789-1800 рр.), а також актові матеріали (1637-1708 рр.) [96].

О. Лазаревський видав велику кількість листувальних джерел, які відносяться до періоду від XVIII до першої половини XIX століття і стосуються історії України [25 с. 106-120]. Під час життя О.

Лазаревського не існувало загальноприйнятих стандартів і правил для видання листів. Однак, враховуючи значення цих джерел інформації, вчений приділяв їм велику увагу і постійно працював над вдосконаленням методики їх публікації. У 1873 році він вперше опублікував листи великого князя Павла Петровича до графа П. Рум'янцева в журналі «Русский архив». Видання не мало передмови, а місце і дату написання зазначено перед текстом. Вчений також зазначив, що листи були відтворені «з сучасних списків», тому оригінальність їх не можна було підтвердити [35 с. 461–462].

Історик виявляв особливий інтерес до листування жінок, які жили у XVIII столітті. Загалом таких листів збереглося невелика кількість, але серед них особливо цінними були послання Євдокії Сахновської до її чоловіка, чернігівського полкового обозного Івана Сахновського, написані у період 1743–1744 років [127 с. 177–183]. У вступній частині видання, О. Лазаревський високо оцінив значення епістолярних джерел, які надають цінну інформацію про внутрішній світ людей минулих епох. Він вказав, що листи жінок з родини козацької старшини містять відомості про їх соціальне становище та сімейні відносини в тогочасному суспільстві. О. М. Лазаревський проаналізував листи Є. Сахновської та надав генеалогічні деталі про полкового обозного І. Сахновського та його дружину, яка була дочкою генерального судді М. Забіли. Важливою інформацією також є згадка про генерального писаря А. Безбородька, з яким Сахновські підтримували родинні зв'язки.

Отже, огляд основних листів, опублікованих О. Лазаревським, показує, що вчений розробив методологічні принципи для видання епістолярних джерел. У своїх передмовах і післямовах він аналізував достовірність та представництво різноманітної інформації, що міститься в них, щодо соціально-політичної та інтелектуальної історії України та Росії у XVIII–XIX століттях, наводив біографічні дані про

авторів і їхні родини, що вносило значний внесок у дослідження генеалогії. Історик публікував як окремі листи, так і збірки, хронологічні рамки яких охоплювали XVIII–XIX століття. При представленні окремих пам'яток він вдало поєднував назву публікації з заголовком листа. При виданні значних збірок епістолярних джерел О. Лазаревський, як правило, присвоював листам окремий заголовок. При відборі матеріалів для друку вчений передусім керувався їхнім інформаційним потенціалом — відомостями про видатних особистостей та час, в якому вони жили, що викликало значний інтерес для читача. Листи публікувалися мовою, наближеною до оригіналу. У період заборони української мови в Російській імперії українські літери при друку замінювалися російськими. У підписах учений зазначав місцезнаходження листів, повідомляв, як вони потрапили до нього або до редакції, і з оригіналу чи копії відтворювалися. Коментарі до тексту листів зазвичай наводилися посторінково, а пропуски і нерозбірливі слова позначалися трьома крапками.

З вище сказаного, можемо зробити висновок, що публікація епістолярних джерел О. Лазаревським є важливим внеском у розвиток методики їх видання, і його основні принципи застосовуються й до цього часу.

Достатньо уваги О. М. Лазаревський приділяв мемуарним джерелам, серед яких важливе місце займає щоденник генерального хорунжого Миколи Ханенка за період з 1727 по 1753 рік. У 1884 році цей щоденник був опублікований в журналі «Киевская старина» [38 с. 1–16]. Він написав докладну передмову до видання, в якій ретельно проаналізував історію публікації джерела. Перша частина цього джерела була видана О. Бодянським у 1858 році за рік 1722. У передмові О. Лазаревський також представив інформацію про життя та діяльність автора щоденника, М. Ханенка, а також його родовід. У тексті

супроводжувалися значущі примітки, які містили біографічні відомості про згадуваних діячів, і були корисні для читачів.

У 1893 році український історик розпочав наукове видання щоденника Я. Марковича. Перший том було опубліковано того ж року. Другий і третій томи побачать світ у 1895 і 1897 роках відповідно [37]. Учений написав дві передмови: одну 28 лютого 1891 року, а іншу 24 листопада 1892 року. В цих передмовах він згадував попереднє видання щоденника в 1859 році, яке було здійснене за сприяння онука О. Марковича, і наводив біографічні відомості про автора. О. Лазаревський вважав Марковича одним з найосвіченіших українців першої половини XVIII століття, а його записки вважав цінним довідником для вивчення внутрішнього життя Малоросії в епоху поступової ліквідації її автономного устрою.

У 1898 році О. М. Лазаревський опублікував важливі виписки зі щоденника Генеральної військової канцелярії за 1722–1723 роки. В своїй передмові до видання, він підкреслив велику цінність цих діаріюшів як історичного джерела. У щоденнику вкладено найбільш повну та точну інформацію про функціонування та роль адміністрації в козацькій державі XVIII століття [76 с. 90–145].

Лазаревський визначив, що щоденник складався у двох частинах, залежно від періоду: від дня смерті гетьмана Івана Скоропадського у липні 1722 року до березня 1723 року авторство належало Петру Борзаківському, а з березня 1723 року — Петру Ладинському, канцеляристу. Вчений також описав зовнішній вигляд джерела та зазначив, що передав його до бібліотеки Університету святого Володимира. Це видання стало важливим джерелом для розуміння історії козацької держави та ролі адміністрації в ній у XVIII столітті [76 с. 90–91].

Отже, вчений публікував мемуари в авторській редакції, зберігаючи мову оригіналу разом із лексичними та орфографічними особливостями. Пошкоджені та непрочитані слова у тексті позначав трьома крапками. У передмовах, які супроводжували публікації, він надавав відомості про авторів мемуарів, час їх створення та місцезнаходження. Значну увагу відводив також зовнішньому та внутрішньому опису рукописів.

У величезній спадщині археографа велике значення має видання літописів. У 1889 році він опублікував уривки з записів лубенського Мгарського монастиря [77]. До публікації, учений написав передмову, в якій виклав історію монастиря та зазначив місцезнаходження оригінального рукопису. За даними Лазаревського, уривки з літопису під назвою «О построении каменной церкви Преображения господня в Мгарском монастыре» були виявлені В. Горленком у яготинському архіві князя М. Репніна. Ці уривки були записані на 16 аркушах у рукопису кінця XVIII століття. Літопис містить опис техніки будівництва монастирських церков, а також інформацію про матеріальну підтримку будівництва заможними членами українського суспільства того періоду. Крім того, згадуються майстри, які зводили і прикрашали монастирські церкви, а також зазначається плата, яку вони отримували за свою роботу. У 1890 році О. Лазаревський також опублікував «Черниговскую летопись по новому списку (1587–1725)» як додаток до журналу «Киевская старина» [125]. У передмові до публікації, О. Лазаревський зазначив, що Чернігівський літопис був вперше виданий М. Білозерським у 1856 році. Незважаючи на його невеликий обсяг, вчений вважав цю хроніку цінним історичним джерелом, оскільки містив такі відомості, які не зустрічалися в інших літописах. О. Лазаревський проаналізував обидва списки, за якими М. Білозерський опублікував літопис, зазначивши, що опис подій у ньому

закінчується у 1703 році. Він також детально розглянув особливості третього списку літопису, який був отриманий у Петербурзі від Персидського, і опублікував його як у журналі «Киевская старина», так і у окремому виданні. Учений відмітив, що в новому списку літопису події описано «неперервно» за період з 1587 до 1725 року.

У другій половині ХІХ століття перед вченими виникла проблема встановлення автентичності документальних джерел. О. Лазаревський вказував на широке поширення підроблених історичних документів в Малоросії з мотивів особистої вигоди. Вони переважно були створені наприкінці ХVІІІ століття з метою підтвердження дворянства [66 с. 61].

Вчений використовував методику, яка включала аналіз окремих елементів при визначенні автентичності документів. Наприклад, у його статті про універсал гетьмана С. Острянина, який зустрічався як у літописах С. Величка, так і в збірнику кінця ХVІІІ століття, він зазначав, що не мав можливості особисто перевірити оригінал літопису і не міг визначити його автентичність лише за зовнішнім виглядом [66]. Отже, після детального аналізу внутрішньої форми документа та його змісту, О. Лазаревський прийшов до висновку, що початок універсалу, де згадуються «Стефан Криштоф з Острога и Остра Острянина», є сумнівним. Присутність двох імен та зазначення Острога викликало у вченого сумніви щодо автентичності цього документа. Тому він висловив припущення, що цей універсал був «складений [...] з патріотичного бажання» С. Величком.

Вчений використовував елементи дипломатики під час свого дослідження військових, судових та печаток міст Лівобережної України [83]. Він надавав цінні поради збирачам і дослідникам печаток як важливого історичного джерела.

Отже, відомий вчений володів дипломатичними прийомами, які застосовувалися в XIX столітті. Використовуючи зовнішню і внутрішню форму документа, вірогідність його змісту та текстологічний аналіз, він міг встановити автентичність або фабрикацію документа, а також визначити мотиви останньої. У своїй роботі він розробляв також прийоми та методи інших спеціалізованих історичних дисциплін, таких як іконографія, генеалогія та сфрагістика. Наприклад, застосовуючи методи іконографії, він прийшов до висновку, що портрет М. Залізняка, лідера народного руху Коліївщини в 1768–1769 роках, який був опублікований в газеті «Киевлянин», насправді був зображенням полтавського селянина [81].

Окрім згаданого вище, О. Лазаревський вніс значний внесок у становлення та розвиток генеалогії як науки в Україні. У 1868 році він опублікував працю під назвою «Очерки старейших дворянських родов в Чернігівській губернії». Ця робота містила дослідження про найстаріші дворянські родини у Чернігівській губернії, включаючи їх генеалогічні дерева та інші важливі відомості. Це дозволило збагатити наукову базу історії родових ліній та походження поміщицького стану в цьому регіоні [80 с. 35–148]. У своїй роботі про старейші дворянські роди в Чернігівській губернії генеалог зібрав розвідки про такі родини, як Бакуринські, Бутовичі, Бобирі, Богуші, Борозни, Борецькі, Бугаївські та Валькевичі. Він використовував документи Малоросійської колегії, Генеральної військової канцелярії та Чернігівського дворянського депутатського зібрання як джерела для своїх досліджень. Генеалогічний матеріал був представлений у формі родовідного розпису, без деталізації за поколіннями. Велику увагу О. Лазаревський приділив біографічним статтям про найвідоміших представників цих родин. Варто зазначити, що його розвідки не охопили фамільні архіви, що обмежило науковий рівень його досліджень. Сам вчений був

усвідомлений цих недоліків своєї роботи [113]. Після розгляду недоліків і важкостей, пов'язаних з генеалогічними розвідками, О. Лазаревський вирішив припинити їх проведення і зосередитися на друкуванні матеріалів, що стосуються історії українського суспільства від XVII до XVIII століть.

З 1875 року О. Лазаревський розпочав видавати серію нарисів під назвою «Очерки малороссийских фамилий» [79]. В коментарях до своїх нарисів, О. Лазаревський зазначав, що його головним завданням не було складання родовідних книг, а збирання матеріалів для історії місцевого суспільства XVII–XVIII століть. Протягом 1875–1876 років його розвідки були опубліковані в журналі «Русский архив». Протягом двох років вчений представив нариси про шістнадцять найвідоміших родин козацької старшини, вперше вводячи значну кількість документів у науковий обіг [123 с. 126–127].

Отже, О. Лазаревський мав за мету розкрити діяльність козацької старшини на основі наявних документальних джерел. Він усвідомлював, що ці дані не є остаточними і повинні бути доповнені дослідниками та нащадками родів козацької старшини, а також новими матеріалами, що дозволять отримати більш об'єктивне уявлення про діяльність цих старшин. Окрім нарисів про роди козацької старшини, він також зосередився на біографічних працях про окремих представників цих родів. Крім того, він опублікував списки чернігівських дворян, які були складені повітовими предводителями дворянства в 1783 році [64]. Ці роботи стали важливим додатком до історії українського суспільства XVII–XVIII століть.

О. Лазаревський був видатним дослідником і публіцистом, який вніс значний внесок у вивчення історії старшинських родів. Він знайшов і оприлюднив значну кількість документів, провів критичний аналіз родоводів та розкрив процес перетворення козацької старшини

на імперське дворянство. Його дослідження справили значний вплив на розвиток генеалогії як окремої наукової дисципліни, а також сприяли розвитку вітчизняної історіографії. Лазаревський залишив незабутній слід у вивченні історії України та становленні української історичної науки.

2. 2. Внесок О.М.Лазаревського у діяльність історичного товариства Нестора-літописця

На зламі XIX-XX століть в Україні, особливо в містах, відбулося значне піднесення історичної науки і наукової спільноти. Заснування різних історичних наукових товариств, часописів, археографічних комісій та музеїв свідчило про високий рівень розвитку тодішньої української історіографії та її самодостатність.

Такі наукові об'єднання, як Історичне товариство Нестора-літописця (далі - ІНТЛ), Історико-філологічне товариство при Харківському університеті, Наукове товариство імені Тараса Шевченка (далі - НТШ), інші часописи та журнали (наприклад, «Киевская старина»), археографічні комісії та музеї стали важливими центрами обміну науковими знаннями, публікації історичних джерел, а також проведення наукових досліджень.

Цей період також був важливим для самої української історіографії, оскільки відбувся розквіт досліджень власної історії. Роботи таких видатних вчених, як Олександр Пипін, Олександр Лазаревський, Михайло Василенко, Олександр та Михайло Грушевські, стали спрямованими на вивчення самої української історіографії. Це свідчило про зрілість та самостійність української історіографії, а також про важливий внесок цих науковців у розвиток історичної науки загалом.

ІТНЛ відзначалось значним внеском у розвиток історичної науки наприкінці XIX і на початку XX століття. Засноване 24 листопада 1874 року [123] та функціонувавше при Університеті Св. Володимира до 1931 року, це товариство відзначалося своєю активною науковою діяльністю та залишило значну спадщину в історичному дослідженні. Його члени, серед яких були видатні вчені, переважно з Університету Св. Володимира, сприяли поширенню та поглибленню історичних знань.

Ініціатором заснування ІТНЛ був видатний історіограф М. О. Максимович, і він мав за мету об'єднати кращі наукові сили України для дослідження історії рідного краю. Серед активних членів Товариства були відомі вчені, такі як В. Б. Антонович, М. С. Грушевський, О. М. Лазаревський та інші. Вони визначили основні напрями наукової та громадської діяльності Товариства. У 1874 році ІТНЛ приєдналося до Київського університету, що дало історикам можливість проводити плідну працю. Пізніше Товариство стало частиною Всеукраїнської Академії наук, зберігаючи свою автономію [58].

Відповідно до бібліографічного довіднику «Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца (1879-1914)» [129] історію ІТНЛ можна поділити на три етапи, кожен із яких відрізнявся своїми характеристиками та завданнями:

Перший етап (1872-1893 рр.) розвитку ІТНЛ охоплює період від офіційного заснування Товариства в листопаді 1872 року до прийняття статуту 22 грудня 1893 року. Під час цього етапу акцент був зроблений на внутрішній організації Товариства, встановленні засад функціонування та залученні нових членів.

Другий етап (1894-1917 рр.) включає в себе роки з 1894 року, коли був прийнятий статут, до Великої Жовтневої соціалістичної революції. Під час цього періоду Товариство отримало більше можливостей для

наукової та громадської діяльності, і акцент був зроблений на розширенні досліджень і роботі з історичним матеріалом.

Третій етап (1917-1931 рр.) охоплює роки радянської влади, з 1917 року до 1931 року. Під час цього етапу історія Товариства була вплинута подіями революції та настанням радянського режиму. Закінчивши свою діяльність у 1931 році, ІТНЛ припинило своє існування під час реорганізації Всеукраїнської Академії наук та ліквідації суспільного сектора науки [20; 54 с. 323-324; 124].

До 1874 року діяльність ІТНЛ була досить непомітною. Процес об'єднання з Київським університетом привів до зміни напрямку та активізації його діяльності. Упродовж усіх трьох етапів свого існування, Товариство орієнтувалося на організацію засідань (читань), на яких обговорювалися різноманітні питання історичних та філологічних наук. Теми доповідей торкалися давньоруської історії, історії України та Росії, історіографії, бібліографії, джерелознавства, археології, загальної історії, літературознавства, мовознавства та інших наукових галузей.

З самого початку ІТНЛ активно займалося вивченням вітчизняної історії, зокрема історії України в пізньофеодальний період. За цей період Товариство провело понад 700 засідань і представило понад 1400 наукових доповідей. Багато з цих досліджень були спеціально підготовлені для Товариства і вперше обговорювалися на його засіданнях. Основна частина цих доповідей була опублікована в журналі «Чтений в Историческом обществе Нестора-летописца». Однак через обмежені фінансові ресурси видання не стали регулярними до 1988 року.

Олександр Матвійович Лазаревський, видатний український історик та археограф, був активним членом ІТНЛ в 1890-х роках. На

жаль, точна дата його вступу до товариства не збереглася в документах. Проте, він став дійсним членом ІТНЛ у 1880 році, як свідчить один із його біографів, М. Василенко [10 с. 97].

Іншим важливим моментом щодо Лазаревського було обрання його почесним членом ІТНЛ 14 березня 1893 року. Проте після такого обрання Лазаревський майже не брав активної участі в роботі товариства і навіть не відвідував засідання, про що було зазначено в рефераті, присвяченому його пам'яті, зачитаному М. Василенком на засіданні ІТНЛ 15 вересня 1902 року [10].

Це було пов'язано з деякою замкнутістю та складністю характеру Лазаревського, який уникав активного спілкування з іншими та не шукав нових знайомств. Він також довго розміщував свої роботи в журналі «Киевская старина» замість «Чтений в Историческом обществе Нестора-летописца». Активну роботу в товаристві Лазаревський розпочав лише за підтримки М. Дашкевича, відомого українського історика та літературознавця, який спонукав його регулярно відвідувати засідання товариства, робити доповіді та публікувати свої праці в «Чтеннях» [10].

У 1893 році виникла криза, пов'язана з відсутністю фінансування та негласною забороною деяких видів діяльності соціетату з боку царської адміністрації.

Ця криза викликала розкол між старшими та молодими членами товариства. Молоді члени вимагали більш активної реорганізації товариства, прийняття нового статуту та розширення напрямків його діяльності. Ця молодша група об'єдналася навколо професора Київського університету Св. Володимира Івана Лучицького, і її підтримував О.М. Лазаревський.

Однією з актуальних справ, яку розглядали в ІТНЛ, було обрання нового голови товариства. Після гострих дискусій старші члени обрали професора В.С. Іконникова головою 10 жовтня 1893 року. Проте в березні 1894 року молоді члени «опозиції» домоглися обрання своїх прихильників до Ради товариства. Ця Рада була певним компромісом, і в неї були обрані також О.М. Лазаревський та інші члени «опозиції». На цьому засіданні ІТНЛ О. М. Лазаревський був обраний заступником голови товариства [10 с. 97-98].

Вереснем 1895 року В.С. Іконников відмовився виконувати обов'язки голови ІТНЛ. Зазвичай, у такому випадку, ці обов'язки передавалися б його заступнику, яким був О.М. Лазаревський. Однак з невідомих причин О.М. Лазаревський категорично відмовився приймати цю посаду, навіть до завершення терміну, на який було обрано В.С. Іконникова.

М.П. Василенко зазначив, що багато зусиль було витрачено, щоб переконати О.М. Лазаревського взяти на себе посаду голови товариства. Врешті-решт О.М. Лазаревський згодився виконувати ці обов'язки, але це тривало лише трохи більше року, з 18 вересня 1895 року до 5 жовтня 1896 року. Після цього і до кінця свого життя він залишався заступником голови товариства [10].

Хоча період головування О.М.Лазаревського в ІТНЛ був невеликим, він активно сприяв розвитку цієї наукової організації. Він доклав зусиль до збільшення фінансових та матеріальних ресурсів товариства, а також ініціював проведення публічних лекцій, передбачених новим статутом товариства. Особливий акцент було зроблено на історію Києва на різних етапах і його зв'язок з історією регіону. В. Б. Антонович та П. Я. Армашевський взяли на себе проведення цих лекцій, які виявилися дуже популярними серед громадськості та зібрали велику аудиторію слухачів.

Незважаючи на цей успіх, В. Б. Антонович припинив проведення лекцій після уриву на події удельно-вечі, що розчарувало О.М. Лазаревського та змусило переглянути плани для подальших заходів. Після виборів 1896 року, коли О.М. Лазаревський втратив посаду голови товариства, характер лекцій змінився, і їх організацію очолив професор І.В. Лучицький [10].

Під час свого головування, О.М.Лазаревський впровадив ряд позитивних змін у роботі ІТНЛ. Він керував виданням двох видань «Чтений», де розмістив значну кількість цікавих наукових праць. Також, завдяки його ініціативі, отримані кошти від відомого підприємця Терещенка, використані на оплату лекторів, поповнення бібліотеки товариства та інші потреби.

Під час його головування, бібліотека товариства значно збагатилася новими виданнями, і сам О.М.Лазаревський вніс внесок, передаючи свої рукописи та багато книг, включаючи 169 примірників «Сулимовського архива».

У 1896 році під час нових виборів керівництва товариства, більшість членів схилилася до того, що головою повинен бути професор Київського університету В.Б. Антонович. Це сприяло подальшому зміцненню зв'язків між цими двома науковими установами. О.М.Лазаревський обраний заступником голови, що свідчить про визнання його ролі як організатора основних заходів товариства.

Під час виконання обов'язків заступника голови ІТНЛ, О.М.Лазаревський відповідав за формування порядку денного засідань товариства, вносив доповіді, керував виданнями книг «Чтений» та контролював бібліотеку. Протягом 90-х років ХІІ століття, він публікував багато своїх праць у «Чтеніях», охоплюючи різні галузі історії України.

Ці праці відображали різноманітні напрями його наукової діяльності. Наприклад, доповідь «Граф П.А.Румянцев-Задунайський» присвячена 100-річчю від дня смерті цього видатного російського полководця. У березні 1895 року О.М. Лазаревський опублікував матеріали до біографії президента Малоросійської колегії і генерал-губернатора краю в журналі «Киевская старина» [63 с. 385–404].

У передмові до публікації, О.М. Лазаревський відзначив, що військова діяльність П.О. Рум'янцева була предметом інтересу для дослідників, але інформація про його управління Малоросією після ліквідації гетьманства була обмеженою. Він також вказав, що архів генерал-губернатора, ймовірно, був втрачений, із збережених документів декілька були передані йому, але через нерозбірливий почерк П.О. Рум'янцева, він не міг їх прочитати [63 с. 385–386].

Лазаревський в ній стисло представив біографію Румянцева-Задунайського та його важливі ролі в історії України. Ця доповідь освітлює різні аспекти Румянцевої діяльності, зокрема його вплив на освіту та адміністративний поділ. Лазаревський також наголошував на супротиворічності інформації про характер Румянцева, зафіксованої в історичних джерелах.

Ця доповідь стала частиною багатогранного доробку О.М. Лазаревського, який розкривав різні аспекти історії України та активно впливав на розвиток наукових досліджень цієї області.

У своїй іншій доповіді, О.М. Лазаревський виправив та уточнив родовід Гоголів, особливо аналізуючи джерела, пов'язані з дідом Афанасієм та батьком Василем Гоголя. Він зазначив, що шлюб Афанасія Гоголя з донькою Лизогуба був неординарним, і цей шлюб можливо допоміг Афанасію піднятися у соціальному статусі. Василь Гоголь також виросла в заможній родині, і після смерті батька отримав

значну землю та крестьян. Ця обстановка також вплинула на розвиток Миколи Гоголя. Висновок О.М. Лазаревського був такий, що ця соціальна підгрунтя сприяли формуванню панського статусу Василя Гоголя та, пізніше, вплинули на Миколу Гоголя, автора «Мертвих душ» [69 с. 3-12].

У своїй праці «Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII–XVIII ст.» О.М.Лазаревський створив історико-географічний нарис про територію полку Лубенщина. Він детально описав історію цієї області, поділивши її на сотні в різні історичні періоди, та привів відомості про полковників і сотенних старшин. Також історик описав міста і містечка полку та подав статистичні дані про села, що входили до складу Лубенського полку [91].

У своїй роботі, він акцентував увагу на висміюванні практик експлуатації селян і зловживань полковою старшиною, вказавши на відсутність кваліфікованих лідерів серед неї, за винятком, можливо, сина гетьмана Петра Апостола.

Монографія також містить цінну інформацію щодо буття українського народу, сільського життя, системи полкового управління, історії заселення території і заснування окремих населених пунктів. Однією з центральних тем цієї монографії є опис селянського бунту у Кліщинцях, який був практично єдиним подібним виступом в історії Гетьманщини [91].

Загалом, ця робота О.М.Лазаревського вражає своєю обсягом, майстерністю в обробці різноманітних джерел, і допомагає розуміти історію та культуру Лубенського полку у XVII–XVIII століттях.

Публікація О.М.Лазаревського в «Чтениях» містить цінні археографічні матеріали, що стосуються історії України в XVII–XVIII століттях. У роботі «Исторические очерки Батурина (1625–1760)» автор

розглядає важливі події та аспекти історії міста Батурин, заснованого під час Гетьманщини. Робота надає цікаві відомості про місто та події того часу, підкріплені аналізом джерел [87 с. 106-108].

У статті «Старинные польско-русские календари» автор представляє аналіз стародавніх календарів, що використовувалися в Правобережній Україні протягом 1761–1829 років. Ця робота відзначається глибоким розумінням історичної хронології і надає важливі відомості про використання календарів того періоду [88].

Публікації О.М.Лазаревського у «Чтениях» мають велике значення для дослідників соціально-економічної історії Лівобережної України. Вони включають як текстові матеріали, так і аналіз цих джерел, що допомагає розуміти історію та культуру того часу. Публікація актів з історії землеволодіння і інших документів зберігає історичну цінність та є важливим джерелом для досліджень історії України.

Діяльність О.М. Лазаревського в межах ІТНЛ була надзвичайно важливою і продуктивною. Він був одним із лідерів та ідейних натхненників цього товариства і грав активну роль в розвитку наукової діяльності в Україні. О.М. Лазаревський докладав багато зусиль до розширення та вдосконалення діяльності товариства, допомагаючи знайти нові перспективи для наукових досліджень.

Його внесок у розвиток товариства та пошук нових напрямків в науковій роботі свідчать про його відданість науці та демократичним принципам наукової діяльності. Така активність і залученість до розвитку історичної науки у товаристві відображають високий рівень відданості ідеалам науки та сприяють розвитку історичної науки в Україні.

В параграфі «Дослідження в галузі спеціальних історичних дисциплін. Археографічні публікації» висвітлено важливий внесок О. М. Лазаревського в українську історіографію. Вчений відіграв ключову роль у зборі, розробці та опублікуванні історичних джерел, а також мемуарів, які стосуються різних періодів української історії, зокрема XVII–XVIII століть.

Суттєві висновки з цього параграфу можна узагальнити так:

О. Лазаревський прагнув зробити історичні джерела більш доступними для наукового співтовариства та громадськості, опублікувавши їх у своїх працях, де він докладав всі зусилля для збереження оригінальних лексичних та орфографічних особливостей.

Важливою рисою його роботи була дбайливість про деталі, інформацію про авторів та інші важливі відомості, що супроводжували опубліковані джерела. Це робило його публікації корисними для інших дослідників, які могли користуватися цими джерелами у своїх подальших дослідженнях.

У результаті своєї праці О. Лазаревський значно сприяв розвитку археографії, а також вивченню історії України. Його опубліковані джерела залишаються цінним додатком до скарбниці історичних знань та сприяють подальшим дослідженням української минувшини.

В параграфі «Внесок О.М. Лазаревського у діяльність історичного товариства Нестора-літописця» розглянуто внесок О.М. Лазаревського в діяльність ІТНЛ, що був надзвичайно значущим. Він був одним із видатних істориків та лідерів цього товариства. Його активна участь та ідеї допомогли розвинути наукову роботу товариства та надати їй нових напрямків.

О.М. Лазаревський докладав багато зусиль до вдосконалення структури та організації наукових досліджень в межах товариства. Він

був одним із ініціаторів пошуку нових перспективних напрямків в історичних дослідженнях. Його діяльність в цьому товаристві була втіленням відданості науці та демократичним принципам наукової роботи.

Внесок О.М. Лазаревського в ІТНЛ підкреслює важливу роль цього товариства в розвитку історичної науки в Україні, а також вказує на важливість спільної наукової діяльності та обміну ідеями для досягнення високих наукових результатів.

РОЗДІЛ III. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДИДАКТИЧНИМ МАТЕРІАЛОМ ВИВЧЕННЯ

3.1. Методика використання джерел у процесі навчання історії при викладанні теми «Олександр Матвійович Лазаревський та Сумщина: видатна особистість нашого краю»

Ідея використання письмових історичних джерел у освітньому процесі не нова. Вона досліджена багатьма істориками в різних аспектах. Взагалі, традиція використання письмових історичних джерел бере свій початок у 1860-х роках, коли російський історик М. Стасюлевич запропонував реальний метод. Окрім реального метода існують також: лабораторний (С. Фарфоровський, М. Рожков та ін.), метод документування (Я. Кульжинський), методика проведення лабораторно-практичних занять (К. Баханов) та інші [27].

Незважаючи на значну увагу методистів, що займалися дослідженнями присвяченими цій проблемі, вона ніколи не втратить своєї актуальності так, як джерельна база історії постійно поповнюється, розсекречує архівні документи, формує історичні концепції, що запускає методологію роботи з джерелами в шкільній освіті. Більше того, важко вирішити проблему активізації мислення учнів, набуття дослідницьких навичок, глибокого розуміння історичних подій, процесів, явищ без використання різноманітних історичних джерел. Метою нашої наукової роботи було з'ясування теоретичних засад роботи та методики використання різних типів джерел при вивченні історії у старших класах закладів загальної середньої освіти, а також аналіз авторської розробки плану-конспекту уроку з історії України.

Необхідність класифікації та систематизації письмових джерел давно визнана та запропонована багатьма істориками, однак вони не мають єдиної думки. У наявності безліч можливостей її вирішення,

неоднозначності трактувань криється у відсутності єдиного принципу, який має бути покладений в основу класифікації. Найбільш поширеною класифікацією, що може бути використана при вирішенні методологічних завдань є наступна: письмові джерела; речові джерела; усні або фольклорні; етнографічні; лінгвістичні.

За В. Власовим мета уроку історії полягає у вихованні історичного мислення, формування якого дає змогу навчити: критичній оцінці інформації; умінню відрізняти факти й ідеї, аналізувати й виокремлювати актуальну інформацію; займати та аргументувати власну позицію в дискусійних питаннях, поважаючи при цьому інші погляди та оцінки; використовувати на практиці здобуття знання, уміння та навички [21 с. 3-9].

Велика кількість вчителів історії мають консервативні погляди на історичні джерела та розглядають їх як засіб конкретизації та збільшення знань учнів, з'ясування відмінностей історичної доби, стимулювання мислення та виховання інтересу до історії. Наприклад, працюючи з письмовими джерелами ми намагаємося зосередити увагу на їх інформаційній цінності. Через це, більшість прийомів, що застосовуються під роботи з письмовими джерелами на уроці історії, виконують не дослідницький метод, а відтворюючий, що ілюструє текст параграфа - так званий авторський текст.

Така сама ситуація складається під час використання візуальних джерел, які часто слугують просто як ілюстрація до сказаного. Часто здається, що їх можна уникнути, лише додатково проілюструвавши те, що обговорюється і відтворюється з урахуванням класичних історичних документів. Але фотографія, кіно та відео – це абсолютно самостійні історичні джерела, які вимагають такої самої критики джерел та відповідних методологічних інструментів, як і письмові документи. Всебічне вивчення, отримання та застосування інформації з таких

джерел дозволяє досліднику не лише доповнити свої судження про історію, а й поглянути на неї у буквальному розумінні данного слова.

Майже у кожному сучасному підручнику історії є такі компоненти, як «історичний документ», «історичні джерела», «документ», «свідчення очевидців», «фотографії» тощо. Всі ці розділи найчастіше представлені наприкінці параграфа та підкріплюються навчально-методичним апаратом – питаннями та вправами, більшість з яких спрямовані на відтворення інформації чи ілюстрування тієї чи іншої історичної події. Такий підхід не тільки не розвиває інтерес до історії, а й активно перешкоджає йому. Крім того, сучасні підручники перевантажені навчальними матеріалами, тому, зазвичай, вчителі та учні не мають часу на роботу з ресурсами в класі. У кращому разі, вони можуть швидко переглянути деякі документи, щоб уточнити, проілюструвати деякі факти або дати дітям завдання зробити так, щоб ці ресурси вони опрацювали вдома. Ретельний аналіз джерел, їх вивчення потребує достатнього часу. В умовах звичайних (непрофесійних) класів вчитель майже не може дозволити собі таку розкіш, як роботу з джерелами.

У сучасній вітчизняній навчально-методичній літературі існує безліч публікацій, які, виходячи із сучасних вимог, просують та схвалюють нові підходи до аналізу джерел. Статті, навчально-методичні рекомендації, розробки А. Єрмоленко, Л. Задорожної, Т. Ковбасюк, В. Курилів, В. Мисан переконує нас у тому, що нові моделі дослідження історичних джерел прокладають шлях у вітчизняній шкільній освіті. Насамперед, це питання, що стосуються визначення авторства документів, виду джерел, часу їх походження, визначення ступеня їх об'єктивності, умов їх виникнення, довіри до них і т.д.

З'ясування цього питання - своєрідний шлях дослідження джерела, який не тільки озброює учнів певними прийомами, формує

всю систему навичок, а й допомагає розвитку нових поглядів, дозволяє побачити історичний процес у його різних проявах, установок та інтерпретацій, що в майбутньому призведе до виховання нової людини, яка, за визначенням В. Мисан, «чітко знатиме: в газеті «Правда» - не все правда; її може там взагалі не бути; істин багато, і кожна з них має право на існування; неповторним незмінним є лише історичний факт, все інше – лише його інтерпретації» [102].

Неможливо уявити сучасний урок історії без використання різних типів джерел. Роль вчителя полягає в тому, щоб дати учням змогу дослідити, побачити, проаналізувати першоджерело, наблизити минуле до них, створити образи минулого, що запам'ятовуються підсвідомо. Джерельний матеріал один із інструментів, що сприяє засвоєнню головних фактів, концепцій, закономірностей у суспільному розвитку. Таким чином, на наш погляд, кожен учитель повинен включати до освітнього процесу документи різних типів, характеру та поглядів їх авторів на історичний процес та розробити приблизний алгоритм роботи з письмовими джерелами, який в подальшому стане на допомогу учням.

Розглянемо основні методологічні розробки у сфері використання писемних джерел на уроках історії. Головною метою вивчення історичних документів, на думку більшості експертів, має бути оволодіння учнями вмінням працювати з ними. Експерти Ради Європи вважають, що найбільш важливими навичками та вміннями є: уміння аналізувати різні свідоцтва, документи, джерела, враховувати їх характеристики, отримувати інформацію; вміння точно формулювати значущі питання та робити правильні та зважені висновки при відповіді на них; вміння чітко та переконливо висловлювати свої думки усно та письмово; вміння оцінювати думки інших, виявляти відмінності у

різних судженнях, позиціях; вміння виявляти дезінформацію та упередженість та не піддаватися впливу думки більшості [21 с. 5].

Проте слід пам'ятати, що у викладанні історії є різні види інтерпретації історичних джерел: наукова та історична. Прикладами таких інтерпретацій є книги та статті, написані фаховими істориками, наукові звіти, лекції. До цього типу належать підручники (посібники), збірники музейних текстів, довідники; художня література – романи, драматичні твори, фольклорні твори про минуле; популярна історія – друковані матеріали, популярна навчальна література; особиста – мемуари, спогади, оповідання, листи тощо [108 с. 141].

Більшість методистів вважає, що послідовність поетапного формування пізнавальних навичок роботи з історичними джерелами є такою: створення мотиваційної основи діяльності; створення орієнтовної основи дій (опис способів та послідовності їх виконання); виконання дій за алгоритмом чи пам'яткою під контролем вчителя (початкове закріплення навичок); виконання дій без опори на пам'ятку в умовах самоконтролю (формування вміння); самостійний відбір джерел та їх аналіз (рефлексія, що дозволяє оцінити ефективність роботи) [55 с. 126–133].

Тому, використовуючи текстові джерела, під час уроків історії важливо розвивати в учнів здатність до їх інтерпретації. Необхідно ставити мету працюючи з різними видами джерел та дотримуватися алгоритму у формуванні основних навичок.

Сучасні вчені розрізняють освітні функції та методи вивчення текстових історичних джерел. Серед них: ілюстративно-інформаційний – існує репродуктивний рівень сприйняття інформації, яку несе історичний документ, він здійснюється через цитування, анотоване читання, переклад, прийом уособлення тощо.; пізнавально-розвивальна

- заснована на вирішенні різнорівневих пізнавальних завдань репродуктивної, проблемно-пошукової та творчої спрямованості, як того вимагає технологія навчання; практичне узагальнення - залежить від рівня узагальнення та форми його вираження, наприклад, шляхом узагальнення, складання конспектів, таблиць, планів, схем та ін. Учнівський зошит повинен відігравати головну роль в організації виконання функції; ціннісно-семантична - вона діє протягом усього освітнього процесу відповідно до зазначених вище принципів історичної науки та історичної освіти [41 с.14].

Для ефективного використання письмових джерел на уроках історії України в основному закладі загальної середньої освіти, на думку Л. Задорожної, необхідно дотримуватись наступних методичних принципів: вчитель відбирає різноманітні історичні джерела для використання на уроці. ґрунтуватися на науково обґрунтованих умовах та вигляді документа; використання письмових джерел у викладанні історії має враховувати психолого-педагогічні вікові особливості історичного мислення учнів початкової середньої школи та специфіку освітнього матеріалу з історії України; вчитель повинен забезпечити формування певної системи умінь учнів працювати з письмовими історичними джерелами, поступово переводячи їх із продуктивних у конструктивні вміння та навички; конкретна організація навчальної діяльності учнів під час роботи з письмовими джерелами має здійснюватися з поступовим зростанням їхньої самостійної роботи: від репродуктивної діяльності за зразком вчителя до діяльності за допомогою вчителя на трансформаційному рівні, а також самостійно на творчому рівні [41 с.11].

При цьому Т. Ковбасюк пропонує такі критерії при виборі викладачем історичних джерел: документи мають бути органічно пов'язані з програмним матеріалом, сприятиме актуалізації історичних

знань; представляти основні, найбільш характерні факти та події даної епохи; бути доступними для учнів за змістом та обсягом; містити побутові та сюжетні деталі, що дозволяють диференціювати навчання, деталізувати уявлення учнів про ті чи інші події, явища, процеси; надавати певний емоційний вплив на учнів; відрізнитися літературними та науковими достоїнствами, бути достатньо інформативними, щоб розвивати пізнавальну самостійність та інтерес, підвищувати сприйняття інтелектуальної праці, прояснити різні аспекти історичних подій, явищ, особистостей, представляти різні погляди, позиції, інтерпритації. [55 с. 117].

Отже, робота з документами передбачає: читання, переклад документа та побудова плану; інтерпретує читання з попередньою та заключною бесідою; самостійний аналіз документа та відповіді на запитання щодо нього; уподібнення двох документів, які додають деталі та характеризують одну й ту саму подію; надання критичної оцінки документа. Можуть бути використані такі форми роботи: робота в малих групах, особиста співбесіда, практичні завдання, групова робота з довідковими текстами та зразками матеріалів, письмовими, образотворчими та усними джерелами тощо. Вчитель має спрямовувати ці процеси, і більшість експертів вважають, що найкращою формою роботи з джерелом є евристична бесіда, яка дозволяє учневі бути активним учасником дослідницької діяльності.

Дослідимо етапи аналізу текстових джерел під час уроків історії, визначені у науковій та методичній літературі. Так, наприклад, О. Пометун пропонує вивчення документу у такому порядку: учитель дає зразок аналізу документа; учні аналізують документ під керівництвом вчителя; працюють під керівництвом вчителя та самостійно; самостійно вивчають документ у класі та вдома. У класі вчитель лише знайомить учнів із документом, пояснює мету завдання [108 с.151].

Л. Задорожна наводить більш розширену схему взаємодії вчителя та учня: спочатку йде постановка загальної проблеми на тему; після розподіл документального матеріалу за групами аспектів; відразу за цим йде забезпечення пізнавальної задачі для кожної групи ресурсів; звичайно, далі використання методичних прийомів при роботі з документами, що активізують інтелектуальну діяльність учнів; після проведення узагальнення знань шляхом об'єднання теоретичних та документальних матеріалів; наприкінці, формулювання висновків для вирішення загальної проблеми, яку представляє тема[41 с. 14]. Таким чином, вчитель повинен направити дії учня на самостійне пізнання історичної інформації через призму джерела.

Пропоновані навички роботи з історичним джерелом можуть змінюватись в залежності від типу письмового джерела, рівня пізнавальних здібностей учнів. Високий рівень сформованості умінь зафіксовано відповідними рівнями аналізу, узагальнення, порівняння письмових історичних джерел.

На наш погляд, для більшої продуктивності роботи учня викладачеві слід розробити алгоритм вивчення історичних джерел. Можна звернутися до вже існуючих у методології підходів. Наприклад, О. Пометун пропонує аналізувати документ в основному з таких питань: хто і навіщо написав документ; наскільки можна довіряти автору; чи є текст упередженим, тобто. чи є явні ознаки упередженості чи спотворення; для кого і навіщо було написано документ; звідки та як було отримано інформацію; чи збігається вона з іншими документами з того самого питання? [108 с.148].

Проте Л. Задорожна вважає, що під час роботи з історичними джерелами на уроках історії краще провести евристичну бесіду, яка складається з п'яти етапів: перший - підготовчий, що полягає у створенні проблемної ситуації та виборі історичного джерела за

текстовими, змістовими та навчальними вимогами до документа; другий - діагностичний, вчитель перевіряє рівень сформованості вміння здійснювати первинний аналіз документа за певним алгоритмом дій; третій - інформаційний етап, що здійснюється на основі репродуктивного рівня засвоєння навчальної інформації, що міститься у документі; четвертий - аналітичний, побудований за правилами евристичної розмови; останній – п'ятий - творчий, який передбачає відпрацювання умінь та навичок учнів використовувати отримані знання шляхом застосування теоретичного та документального матеріалу для вирішення проблемної ситуації [41 с.13].

При цьому, на думку вченого А. Гриценка, важливе значення для формування професійної компетентності має організація роботи з історичними джерелами завдяки використанню інформаційних ресурсів віртуальних бібліотек, а також електронними або мережевими хрестоматіями. До цього списку варто додати електронні сторінки з текстами і графічними зображеннями енциклопедичного характеру, як, наприклад, Вікіпедія – відкрита українська вільна енциклопедія [30 с. 283; 32 с. 248; 131 с. 337]. Не менш важливим є використання в освітньому процесі мультимедійних технологій. Зокрема, дослідник А. Гриценко звертає увагу на відмінності двох взаємопов'язаних тлумачення, як інформаційної або комп'ютерної технології, як поєднання в одному програмному інтелектуальному продукті різноманітних видів інформаційних ресурсів та суто носіїв історичної інформації, які забезпечують збереження значних обсягів даних із швидким доступом до них [31 с. 69-70].

З іншого боку, В. Мисан пропонує вивчати письмові джерела, наслідуючи послідовність кроків: візуальний огляд джерела; визначення типу письмового джерела (офіційний документ, газетна стаття, спогади тощо). Встановлення автора та отримання інформації

про його особу; встановлення часу створення документа, що важливо задля його загальної характеристики, достовірності; встановлення первинності чи вторинності історичного джерела; встановлення способу появи джерела - створено воно спеціально чи є результатом безсторонньої діяльності; визначення ступеня довіри до джерела; детальне та цілеспрямоване вивчення історичного джерела відповідно до цілей та завдань для конкретного виду документа та його інформативності [102 с.20–22].

Підсумовуючи все вищесказане, ми можемо зробити такі висновки. Головною метою вивчення історичних документів має бути оволодіння учнями вмінням працювати з джерелами. Цей процес має відбуватися поступово та під керівництвом вчителя. Однак для розвитку у учнів вміння працювати з документом слід дотримуватись принципів логіки та послідовності. Для реалізації вищесказаного вчитель має розробити оптимальний алгоритм аналізу вихідного тексту з урахуванням віку та рівня підготовленості класу до цього виду роботи. Сучасні вчені пропонують різні приклади побудови етапів роботи з історичним джерелом під час уроків історії. Ця схема виглядає так: візуальне знайомство з джерелом, вилучення інформації, її інтерпретація. Загалом проблеми використання писемних джерел на уроках історії в класах суспільствознавства та гуманітарних дисциплін надзвичайно актуальні на сучасному етапі розвитку шкільної освіти та вимагають подальшого дослідження.

3.2. Аналіз уроку з історії України із залученням джерельного матеріалу на тему: «Олександр Матвійович Лазаревський та Сумщина: видатна особистість нашого краю»

Нами було розроблено план-конспект уроку на тему «Олександр Матвійович Лазаревський та Сумщина: видатна особистість нашого краю» (Додаток А). Період відповідає 9-му класу темі «Наш край у

другій пол. XIX ст.». За типом це урок засвоєння нових знань, тому має таку структуру та складається з 6 етапів, а саме: I етап. Підготовчий; II етап. Організація навчальної діяльності; III етап. Актуалізація опорних знань, умінь та навичок; IV етап. Вивчення нового матеріалу; V етап. Закріплення нових знань, умінь та навичок; VI етап. Підсумки уроку; VII етап. Домашнє завдання.

Від проведення уроку ми очікуємо такі результати: розкрити значимість творчості та внеску Олександра Матвійовича Лазаревського у розвиток рідного краю, а також у галузі освіти та культури; виховати в учнів любов та повагу до рідного краю, а також до видатних особистостей, які сприяли його розвитку; сприяти формуванню інтересу учнів до вивчення історії міста та регіону, а також до вивчення біографій та внеску видатних земляків; розвинути логічне мислення, критичне мислення, вміння виділяти головне; вдосконалити вміння: працювати з джерелами, виступати з повідомленням, вивчати додаткову літературу; виховати почуття патріотизму та громадської свідомості.

На уроці ми використовуємо дидактичні та технічні засоби навчання. Серед дидактичних можемо виділити: презентації учнів, робота з фото, інтерактивні завдання, питання для обговорення, робота з документом, робота з картою, кросворд. В свою чергу, до технічних, в умовах дистанційного навчання, відносимо: комп'ютер або ноутбук.

Щодо методичних прийомів та технік, то на уроці виділяємо такі: фронтальне опитування, робота з уривком документу, картою України та області, фото, аналіз використаних історичних джерел, бесіда.

Перейдемо до аналізу семи етапів уроку. На першому етапі, що розпочався ще на минулому занятті, який є підготовчим, вчителем надано завдання підготувати презентації на одну з вказаних тем. Перевірка присутності та готовності презентацій наступний крок I етапу.

Це створює підґрунтя для успішного вивчення нового матеріалу, розвиває учнівську ініціативу, та сприяє їхній зацікавленості в темі уроку.

Етап II - організація навчальної діяльності, це важливий момент, на якому визначається розвиток подальших подій на уроці. Вчитель ясно інформує учнів про тему уроку і очікувані результати. Це допомагає учням зорієнтуватися в тому, що вони будуть вивчати та які навички або знання вони отримають.

Використання епіграфа *«Пам'ять про тих, хто вніс свій вклад у розвиток рідного краю, є вічною іскрою, що освітлює наш шлях у майбутнє.»* впроваджує урок у тему та створює загальний настрій для вивчення матеріалу. В даному випадку, епіграф підкреслює важливість пам'яті про тих, хто вніс внесок у розвиток рідного краю. Цим вчитель привертає увагу учнів до важливості вивчення теми та надихає їх на активну участь у уроці.

За допомогою методологічного прийому бесіди вчитель ставить запитання, що стимулює обговорення теми у класі та перевіряє наявність попередніх знань учнів. Використання карт України та Сумської області дозволяє візуалізувати географічні розташування, що є важливим для розуміння контексту теми. Учні отримують завдання на роботу з картами, що розвиває їхні географічні знання. На цьому етапі вчитель організує учнів і готує їх до подальших дій на уроці.

Третій етап це актуалізація опорних знань, умінь та навичок, спрямований на стимулювання учнів і активізацію їхньої попередньої інформації. В ньому запропоновано інтерактивну вправу та проведення вікторини. Інтерактивна вправа *«Асоціативний куц»* створює можливість учням поділитися своїми асоціаціями та знаннями про Олександра Матвійовича Лазаревського. Вона допомагає вчителю

зрозуміти рівень попередніх знань учнів і активізувати їх думки. Запропонований портрет історика може допомогти учням розширити свою уяву та асоціації. Вікторина «Олександр Матвійович Лазаревський: Життя та Діяльність» має на меті перевірити попередні знання учнів про О. Лазаревського та його внесок в історію України за допомогою відповіді на 10 питань з трьома варіантами відповідей у кожному. Створює можливість учням дізнатися нові факти та розширити свої знання під час уроку. Ці інтерактивні вправи допомагають актуалізувати опорні знання учнів і підготувати їх до подальшого вивчення теми.

Етап IV - Вивчення нового матеріалу – це найбільший етап, під час якого учні отримують інформацію про новий матеріал. Аналізована інформація надає учням більше деталей про родину Лазаревських і особливо Олександра Матвійовича Лазаревського.

Учитель розповідає учням про родину Лазаревських, їхню історію та їхній внесок у розвиток України. Це допомагає учням отримати загальну картину та контекст для подальшого вивчення Олександра Матвійовича Лазаревського. Для візуалізації інформації представлена робота з фото, де учитель пропонує учням переглянути фотографію Лазаревського та його родини. Це допомагає візуалізувати героїв історії та створює особисте підключення до них.

Для роботи з джерелом учитель представляє лист Олександра Лазаревського та вчить учнів аналізувати історичні джерела за допомогою запропонованого плану. План включає в себе сім пунктів: дата та місце; події та стосунки; акціонери та банк; епідемія холери; життя в сільських районах; питання майбутнього та дітей; архаїчні терміни та терміни з того часу. Важливо пояснити або розшифрувати будь-які архаїчні терміни або вирази, які можуть бути незрозумілими

сучасним читачам. Ця діяльність допомагає розвивати навички критичного мислення та роботи з первинними джерелами.

Далі учитель створює можливість учням поділитися своїми враженнями від відвідування музею використовуючи гру інтерактивну гру «Мікрофон». Це залучає учнів до обговорення та висловлення своїх думок. Закінчують цей етап виступи учнів з презентаціями про Лазаревського та Сумщину. Так учні знайомляться із новим матеріалом та створюють основу для подальших обговорень і презентацій.

Закріплення нових знань, умінь та навичок – це V етап, що включає в себе різноманітні активності, що допомагають учням закріпити інформацію, отриману на попередніх етапах уроку. Пропозиція вирішити кросворд - це відмінний спосіб перевірити розуміння та пам'ять учнів щодо матеріалу, який був представлений на уроці. Кросворд може містити такі типи питань: запитання про події в житті Лазаревських, їхній родові історії та спадок; питання, пов'язані з основними досягненнями і внеском Олександра Матвійовича Лазаревського в українську історію та науку; питання про музей, присвячений Лазаревському, і його важливість для культурного спадку Сумщини.

Кросворд розвиває логічне мислення учнів та їхню здатність до знаходження інформації в тексті. Також ця активність стимулює інтерес до вивчення історії рідного краю та видатних постатей, таких як Олександр Матвійович Лазаревський.

На етапі підсумків уроку, вчитель підводить учнів до основних висновків та ключових моментів уроку, сприяє закріпленню отриманих знань і розумінню важливості вивчення життя та спадку Олександра Матвійовича Лазаревського. Вчитель підкреслює, що Лазаревський був

видатною особистістю, яка робила значний внесок у вивчення історії України, і нагадує про важливість вшанування його пам'яті.

Детально розглядаючи пам'ять про Лазаревського, вчитель висвітлює факт створення премії імені Олександра Лазаревського та її значення. Ця премія стимулює дослідження історії України і визнає зусилля істориків. Таким чином, учні вивчають не лише саму постать Лазаревського, але й вплив його спадку на сучасний контекст.

Заклучна частина уроку важлива для підсумкового усвідомлення та усвідомлення важливості вивчення історії, культури та спадку свого краю, а також для виховання патріотизму та гордості за свої коріння.

Домашнє завдання поділене на три рівні: початковий, середній та високий. Кожен з них вимагає від учнів різних ступенів самостійності та поглиблення вивчених на уроці матеріалів. Домашні завдання спрямовані на подальше поглиблення знань про Олександра Матвійовича Лазаревського, вивчення історії свого регіону та вироблення навичок самостійної роботи та дослідження.

Так початковий рівень домашнього завдання включає інтерв'ю з батьками, дідусями або бабусями для дітей. Це сприяє збору родинних історій та вислуховуванню цікавих оповідей про видатних особистостей з рідного краю, зокрема про Лазаревського. Також, малюнок або опис герба або символу рідного міста або області дозволяє дітям виявити свою творчість та уяву. Середній рівень включає самостійне дослідження та читання статей чи книг про Олександра Лазаревського. Підготовка реферату або міні-презентації вже вимагає глибшого розуміння матеріалу та навичок публічного виступу. Це розвиває навички пошукової роботи та публічних виступів. Високий рівень передбачає більш складні завдання, такі як порівняння внеску Олександра Лазаревського з внеском іншої видатної особистості з

регіону. Це вимагає аналітичних навичок та здатності до порівняльного аналізу. Аналіз історичних документів, пов'язаних з регіоном, допоможе розвинути дослідницькі навички та зрозуміти історію рідного краю краще.

Це домашнє завдання сприяє розвитку креативності, самостійності та інтересу до вивчення історії та культури рідного регіону.

Запропонований урок відповідає вимогам програми для історії України 9-11 класу. Урок насичений різними методами, відповідає основним принципам, наповнений диференційованими завданнями та різними видами роботи учнів з джерелами.

В урок вкладено такі принципи як науковість, зв'язок із життям, доступність, співвідношення у матеріалі головного та другорядного. Також збережено основні засади: визначення теми уроку відповідно з програмою, визначена роль учителя та учнів на уроці, застосування наочності, раціональне використання робочого часу, диференційований підхід до роботи з учнями.

Щодо методів навчання на уроці, то було використано такі: оснащеність уроку наочним матеріалом, дидактичними матеріалами; активізація пізнавальної діяльності; поєднання фронтальної, індивідуальної та групової форм роботи; самостійна робота учнів, робота в малих групах; метод «займи власну позицію»; аналіз різних типів джерел.

Як висновок, можемо зазначити, що урок засвоєння нових знань спрямований на вивчення нового матеріалу, що має великий обсяг інформації, яка потребує значних витрат часу на опрацювання. Тому всі інші етапи скорочені в часі, а то й відсутні, наприклад, повна перевірка домашнього завдання. На прикладі уроку «Олександр Матвійович

Лазаревський та Сумщина: видатна особистість нашого краю»» ми можемо переконатися у доцільності та важливій ролі використання різних типів джерел на уроці історії у старших класах закладів загальної середньої освіти. Під час проведення такого уроку основний акцент ставиться на самостійному засвоєнні знань учнями під керівництвом учителя.

З тексту параграфу «Методика використання джерел у процесі навчання історії при викладанні теми «Олександр Матвійович Лазаревський та Сумщина: видатна особистість нашого краю»» можна зробити такі висновки: робота з історичними документами вимагає від учнів виконання кількох етапів, включаючи читання, переклад, побудову плану, інтерпретацію, аналіз, уподібнення та критичну оцінку. Для роботи з документами можна використовувати різні форми роботи, такі як робота в малих групах, особиста співбесіда, практичні завдання, групова робота з довідковими текстами та зразками матеріалів, письмові, образотворчі та усні джерела. Важливо, щоб вчитель спрямовував ці процеси та надавав належну методичну підтримку учням. Евристична бесіда вважається однією з найкращих форм роботи з джерелами, яка дозволяє учням бути активними учасниками дослідницької діяльності. Для успішної роботи з історичними документами важливо дотримуватися логічних та послідовних алгоритмів аналізу, а також враховувати вік та рівень підготовленості учнів. Проблеми використання писемних джерел на уроках історії є актуальними і вимагають подальшого дослідження та розвитку методик навчання.

З параграфу «Аналіз уроку з історії України із залученням джерельного матеріалу на тему: «Олександр Матвійович Лазаревський та Сумщина: видатна особистість нашого краю»» можна зробити наступні висновки. Урок розпочався з актуалізації знань учнів шляхом

використання інтерактивних вправ, таких як асоціативний куш та вікторина. Це допомогло учням відновити та перевірити свої попередні знання про Олександра Лазаревського та згуртування групи. На уроці було інтегровано джерельний матеріал, такий як листи та щоденник Олександра Лазаревського, що надали учням можливість вивчати реальні історичні документи та розвивати навички аналізу історичних джерел. Було розглянуто історичні події, пов'язані з Олександром Лазаревським, його родоводом, освітою та науковою діяльністю. Це розширило знання учнів про історію Сумщини та внесок видатної особистості в історіографію України. Урок був побудований з використанням різноманітних педагогічних методів, таких як робота з джерельним матеріалом, інтерактивні вправи та взаємодія з учнями. Це допомогло зробити урок цікавим та доступним для учнів. Завершився він етапом підсумків, де учні зробили висновки та підсумували свої знання про Олександра Лазаревського та його роль у розвитку історії України.

Отже, урок із використанням джерельного матеріалу на тему «Олександр Матвійович Лазаревський та Сумщина» був успішним у введенні учнів у історію свого регіону та розвитку навичок аналізу джерельного матеріалу. Він також надав можливість вшанувати видатну особистість та її спадок в історії України.

ВИСНОВКИ

Можемо підсумувати, що попри певний інтерес до життя і наукової діяльності Олександра Матвійовича Лазаревського з боку українських істориків та науковців, загальна картина щодо його внеску в історіографію залишається недостатньо розвиненою. Чимало аспектів життя та наукової спадщини Лазаревського залишаються поза увагою дослідників. Наявні праці нерідко характеризуються фрагментарністю та несистемністю, що вказує на потребу у подальших комплексних дослідженнях.

Українська історіографія останнім часом виявила певний інтерес до наукової спадщини О.М. Лазаревського, проте ця тема потребує подальшого узагальнення й ретельного аналізу, зокрема в аспекті формування світогляду історика та визначення його місця у вітчизняній історіографії.

Одним із основних завдань нашого дослідження стало вивчення життєпису та наукового внеску Олександра Матвійовича Лазаревського. Робота проводилася на основі історичних принципів, з урахуванням об'єктивності та проблемно-хронологічного підходу.

З метою вивчення цієї проблеми були сформульовані спеціальні завдання, серед яких було визначення основних етапів життєвого шляху Лазаревського, аналіз його історичних поглядів, огляд внеску у діяльність історичного товариства Нестора Літописця. Окремим завданням було розроблення концепції уроку з історії України на тему «Олександр Матвійович Лазаревський та Сумщина: видатна особистість нашого краю».

Остаточною метою цього дослідження стало визначення ефективних методів та шляхів введення вивчення життя та творчості Олександра Матвійовича Лазаревського до навчальної програми з історії України.

Таким чином, у параграфі «Походження роду Лазаревських» ми розглянули історію родини Лазаревських, починаючи з Іллі Лазаревського, який в XVIII столітті отримав дворянство в Російській імперії за військову службу. Розглянуто процес надання дворянського статусу у той час і його зміни під впливом політичних подій.

Ми дізналися, що після отримання дворянства, Ілля Лазаревський обіймав різні посади в адміністративних та канцелярських структурах, а його син Матвій Лазаревський також здобув дворянський титул через службу в Російській імперії. Родина докладала зусиль для надання освіти своїм дітям, що сприяло їх подальшим досягненням. Крім того, розділ надав уявлення про соціальні і культурні контексти часів, в які жили Лазаревські, і про їхні важливі знайомства, зокрема, з Тарасом Шевченком.

Параграф «Гімназійні роки та період навчання О. Лазаревського в університеті» надає важливий огляд гімназійних років та періоду навчання О. М. Лазаревського в Петербурзькому університеті.

У гімназійних роках О. Лазаревський проявив відмінні навчальні успіхи та зразкову поведінку. Його інтерес до історії почав формуватися під впливом лекцій професора В. Евальда та матеріалів російських істориків та літераторів. Пізніше, в Петербурзькому університеті, виявив зацікавленість історією України, що стало переломним моментом у його науковій кар'єрі.

Після закінчення гімназії, О. Лазаревський вступив на історико-філологічний факультет Петербурзького університету, де продовжив розвивати свої історичні інтереси. Він навчався під керівництвом видатних викладачів, які вплинули на його подальшу наукову кар'єру. Вищий рівень освіти та підтримка батька, який активно сприяв

формуванню наукового ставлення, що дозволили йому отримати ступінь кандидата наук.

У цьому параграфі підкреслено, як гімназійні роки та університетське навчання сильно вплинули на формування наукових інтересів і світогляду Олександра Лазаревського, спрямувавши його шлях наукового дослідження в історії України.

Параграф «Професійна, наукова та громадська діяльність» підкреслює важливість і внесок О. М. Лазаревського у різні сфери своєї діяльності. Як видатний український історик, він надав великий вклад у збереження та дослідження історичних джерел, в тому числі цінних рукописів та стародруків. Його подарунок Київському університету у вигляді бібліотеки і рукописів став важливим джерелом для подальших досліджень української історії.

Поза науковою діяльністю, О. Лазаревський активно брав участь у громадському житті та земській справі, спрямовуючи свої зусилля на поліпшення освіти та соціальних умов селянства. Його ініціативи щодо відкриття народних клубів та бібліотек для сільського населення свідчать про його соціальну відповідальність і бажання сприяти розвитку культури серед широких мас.

Навіть після смерті О. Лазаревського його спадщина продовжує жити у вигляді цінних рукописів і колекції книг, які зберігаються в Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського та Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАНУ. Ця спадщина має велику наукову цінність і представляє потенціал для подальших досліджень історії України.

В параграфі «Дослідження в галузі спеціальних історичних дисциплін. Археографічні публікації» висвітлено важливий внесок Олександра Матвійовича Лазаревського в українську історіографію.

Вчений відіграв ключову роль у зборі, розробці та опублікуванні історичних джерел, а також мемуарів, які стосуються різних періодів української історії, зокрема XVII–XVIII століть.

О. Лазаревський прагнув зробити історичні джерела більш доступними для наукового співтовариства та громадськості, опублікувавши їх у своїх працях, де він докладав всі зусилля для збереження оригінальних лексичних та орфографічних особливостей.

Важливою рисою його роботи була дбайливість про деталі, інформацію про авторів та інші важливі відомості, що супроводжували опубліковані джерела. Це робило його публікації корисними для інших дослідників, які могли користуватися цими джерелами у своїх подальших дослідженнях.

У результаті своєї праці О. Лазаревський значно сприяв розвитку археографії, а також вивченню історії України. Його опубліковані джерела залишаються цінним додатком до скарбниці історичних знань та сприяють подальшим дослідженням української минувшини.

В параграфі «Внесок О.М. Лазаревського у діяльність Історичного товариства Нестора-літописця» розглянуто внесок О.М. Лазаревського в діяльність ІТНЛ, що був надзвичайно значущим. Він був одним із видатних істориків та лідерів цього товариства. Його активна участь та ідеї допомогли розвинути наукову роботу товариства та надати їй нових напрямків.

О.М. Лазаревський докладав багато зусиль до вдосконалення структури та організації наукових досліджень в межах товариства. Він був одним із ініціаторів пошуку нових перспективних напрямків в історичних дослідженнях. Його діяльність в цьому товаристві була втіленням відданості науці та демократичним принципам наукової роботи.

Внесок О.М. Лазаревського в ІТНЛ підкреслює важливу роль цього товариства в розвитку історичної науки в Україні, а також вказує на важливість спільної наукової діяльності та обміну ідеями для досягнення високих наукових результатів.

В параграфі «Методика використання джерел у процесі навчання історії при викладанні теми «Олександр Матвійович Лазаревський та Сумщина: видатна особистість нашого краю»» ми підсумували, що робота з історичними документами вимагає від учнів виконання кількох етапів, включаючи читання, переклад, побудову плану, інтерпретацію, аналіз, уподібнення та критичну оцінку. Для роботи з документами можна використовувати різні форми роботи, такі як робота в малих групах, особиста співбесіда, практичні завдання, групова робота з довідковими текстами та зразками матеріалів, письмові, образотворчі та усні джерела. Важливо, щоб вчитель спрямовував ці процеси та надавав належну методичну підтримку учням. Евристична бесіда вважається однією з найкращих форм роботи з джерелами, яка дозволяє учням бути активними учасниками дослідницької діяльності. Для успішної роботи з історичними документами важливо дотримуватися логічних та послідовних алгоритмів аналізу, а також враховувати вік та рівень підготовленості учнів. Проблеми використання писемних джерел на уроках історії є актуальними і вимагають подальшого дослідження та розвитку методик навчання.

В наступному параграфі представлено аналіз уроку з історії України, присвяченого О. М. Лазаревському та його зв'язку із Сумщиною. За типом це урок засвоєння нових знань, тому побудова уроку відповідна. Урок розпочався з актуалізації знань учнів шляхом використання інтерактивних вправ, таких як асоціативний куш та вікторина. Це допомогло учням відновити та перевірити свої попередні знання про Олександра Лазаревського та згуртування групи. На уроці

було інтегровано джерельний матеріал, такий як листи та щоденник Олександра Лазаревського, що надали учням можливість вивчати реальні історичні документи та розвивати навички аналізу історичних джерел. Було розглянуто історичні події, пов'язані з Олександром Лазаревським, його родоводом, освітою та науковою діяльністю. Це розширило знання учнів про історію Сумщини та внесок видатної особистості в історіографію України. Урок був побудований з використанням різноманітних педагогічних методів, таких як робота з джерельним матеріалом, інтерактивні вправи та взаємодія з учнями. Це допомогло зробити урок цікавим та доступним для учнів. Завершився він етапом підсумків, де учні зробили висновки та підсумували свої знання про Олександра Лазаревського та його роль у розвитку історії України. Урок із використанням джерельного матеріалу на тему «Олександр Матвійович Лазаревський та Сумщина» був успішним у введенні учнів у історію свого регіону та розвитку навичок аналізу джерельного матеріалу. Він також надав можливість вшанувати видатну особистість та її спадок в історії України.

Враховуючи історичне значення та вплив Лазаревського на історіографію України, необхідно звернути увагу на розвиток методів включення його особистості та наукової спадщини в навчальні програми з історії. Його життя та наукові досягнення мають важливе місце в українській історії та заслуговують на більш глибоке дослідження та вивчення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. А.М. [Рец.] Мотыжинский архив: Акты Переяславского полка XVII–XVIII вв. Изд. Андрея и Александра Савицких, К., 1890. Киевская старина. 1890. № 9. С. 519–521.
2. Александр Матвеевич Лазаревский [Некролог] Киевская старина. 1902. № 5. С. XVII;
3. Антонович В. [Рец.] Сулимовский архив — фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей. К., 1884 / Изд. А. Лазаревский Киевская старина. 1884. № 10. С. 332–336;
4. Багалея Д.И. Александр Матвеевич Лазаревский (1834–1902) [Некролог] ЖМНП. 1902. № 9. С. 14–29.
5. Багалея Д.И. Новый историк Малороссии. Рецензия на книгу А.М. Лазаревского. Описание старой Малороссии. Санкт-Петербург, 1891. Т. 1. С. 148.
6. Багалий Д. Генеральная опись Малороссии Киевская старина. 1883. № 11. С. 402.
7. Батуринець П. З громадської діяльності О.М. Лазаревського на Чернігівщині. К., 1928. С. 4
8. Білокінь С. Раритети української бібліографії у збірках Олександра Лазаревського та Михайла Хмарова Київська старовина. 1998. № 4. С. 136
9. Бутич І. Олександр Лазаревський Олександр Матвійович Лазаревський: 1834–1902: Матеріали до біобібліографії. С. 11
10. Василенко М. Олександр Матвієвич Лазаревський (1834–1902) (Матеріали до його біографії) Україна. 1927. № 4. С. 18–82.
11. Василенко Н. Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка Земский сборник Черниговской губернии. 1902–1904.
12. Василенко Н. Памяти почётного члена общества Александра Матвеевича Лазаревского ЧИОНЛ. 1903. Кн. 17. Вып. 2. Отд. 1. С. 85–107;
13. Василенко Н. Первые шаги по введению положений 11 февраля 1861 г. в Черниговской губернии. С. 51
14. Василенко Н. Предисловие Лазаревский А.М. Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.). К., 1908. С. I–X.

15. Василенко Н.П. К вопросу о децентрализации наших исторических архивов Василенко М.П. Вибрані твори у трьох томах. Т. 1: Історичні праці. К., 2006. С. 237–238
16. Василенко Н.П. Первые шаги по введению положений 19 февраля 1861 года в Черниговской губернии. К., 1901. С. 6
17. Ватуля Б.С. Из истории археографической практики на Украине в XIX–XX вв. Исторический архив. 1957. № 2. С. 184–195.
18. Верба І. Олександр Оглоблин: Життя і праця в Україні. К., 1999. С. 79–80.
19. Верзилов А.В. Памяти Александра Матвеевича Лазаревского. Чернигов, 1903. С. 3–4
20. Вісті Всеукраїнської Академії наук. - 1929. - II-ІІ. - С.3І; 1930. - I. - С.2І;
21. Власов В. Роль підручника у формуванні вмінь працювати з історичним джерелом. В.Власов. Історія в школах України. 2009. № 6. С. 3–9.
22. Воронов В.І. Внесок О.М. Лазаревського у діяльність Історичного товариства Нестора-літописця. Дніпропетровський історикоархеографічний збірник. Дніпропетровськ, 2001. Вип. 2. С. 190–192.
23. Генеральный опис Лівобережної України: 1765–1769 рр.: Показчик населених пунктів. К., 1959. С. 9–11
24. Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка (1729– 1730) / Ред. А. Лазаревский. Чернигов, 1892.
25. Герасименко Н.О. Епістолярні джерела у науковій спадщині О.М. Лазаревського. Історіографічні дослідження в Україні. К., 2007. Вип. 17. С. 106–120.
26. Гринь Д.І. Внесок історика Олександра Лазаревського до розвою спеціальних історичних дисциплін. Студентські історичні студії. Випуск 10. Глухів. 2024.
27. Гринь Д.І. Робота з різними типами джерел при вивченні історії у старших класах закладів загальної середньої освіти. Збірник матеріалів XI міжнародної науково-практичної інтернет-конференції Глухівські читання - 2021. Актуальні питання суспільних та гуманітарних наук. Глухів. 2021.

28. Гринь, Д.І. Внесок О.М. Лазаревського у діяльність Історичного товариства Нестора-літописця. Тези доповідей ІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції "Актуальні питання дослідження історичної науки й викладання предметів громадянської та історичної освітньої галузі в умовах реформування". URL: http://46.201.250.252/bitstream/handle/123456789/2204/%d0%97%d0%b1%d1%96%d1%80%d0%bd%d0%b8%d0%ba_2023-140-144.pdf?sequence=3&isAllowed=y
29. Гринь, Д.І. Дослідження в галузі спеціальних історичних дисциплін О.М. Лазаревського. Тези доповідей ІХ Міжнародної науково-практичної конференції: Актуальні питання викладання суспільних та гуманітарних дисциплін в умовах війни та післявоєнної відбудови. 2023.
30. Гриценко А. П. Формування інформаційної компетентності майбутніми вчителями історії під час використання освітніх веб-сайтів та соціальних мереж. А. П. Гриценко. Професіоналізм педагога в умовах освітніх інновацій: матеріали ІІ Міжнар. наук-практ. інтернет-конф. Відповід. ред. О. Хващевська. Слов'янськ: Мінідрукарня «Папірус», 2018. – С. 281-284.
31. Гриценко А. Теоретичні основи використання мультимедіа технологій у процесі викладання історії. Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки: зб. наук. пр. / за ред. проф. Тетяни Степанової. 2019. № 2 (65), лютий. Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2019. С. 69-73.
32. Гриценко А. Умови формування професійної компетентності в педагогічній практиці підготовки майбутніх учителів історії. Наукові записки БДПУ. Серія: Педагогічні науки. Вип.1. Бердянськ : БДПУ, 2019. С. 245-254. URL: <https://doi.org/10.31494/2412-9208-2019-1-1-245-254>
33. Грушевський М. Памяти Олександра Лазаревського ЗНТШ. 1902. № 47. С. 1–10.
34. Дашкевич Н.П. 25-летие Исторического общества Нестора-Летописца. Киев, 1899. С.22.
35. Два письма великого князя Павла Петровича к графу П.А. Румянцеву-Задунайскому. Публ. А.М. Лазаревского. 1873. Кн. 1. С. 461–462.

36. Джиджора І. [Рец.] А.М. Лазаревский. Описание старой Малороссии. Т. 3. Прилуцкий полк ЗНТШ. 1904. № 58. С. 12–23.
37. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767 гг.). Изд. Киевской старины. под. ред. А. Лазаревского. К., 1893. Ч. 1 (1717–1725 гг.). 329 с.
38. Дневник генерального хоружаго Николая Ханенка: 1727–1753 гг. Киевская старина. 1884. № 3. С. 1–16
39. Дорошенко В. З історії земства на Україні: Податкова політика і соціально-економічна діяльність. Л.; К., 1910. С. 23, 27
40. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Прага, 1923 (репринтне вид.: К., 1996). 255 с.
41. Задорожна Л. В. Методика використання історичних документів на уроках історії України в загальноосвітній школі: Автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.02. Л.В. Задорожна ; Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова. К., 2005. 19 с.
42. ІР НБУВ. Ф. 1. Спр. 66972. Арк. 1.
43. ІР НБУВ. Ф. 1. Спр. 66978. Арк. 1.
44. ІР НБУВ. Ф. 1. Спр. 68437. Арк. 1; Спр. 68438. Арк. 1.
45. ІР НБУВ. Ф. 1. Спр. 68440. Арк. 1.
46. ІР НБУВ. Ф. 1. Спр. 68443. Арк. 1;
47. ІР НБУВ. Ф. 1. Спр. 68445. Арк. 1–1 зв.; Спр. 68447. Арк. 2;
48. ІР НБУВ. Ф. 1. Спр. 68450. Арк. 1
49. ІР НБУВ. Ф. 1. Спр. 68451. Арк. 1–1 зв
50. ІР НБУВ. Ф. 1. Спр. 68452. Арк. 1; Спр. 68449. Арк. 1
51. ІР НБУВ. Ф. 1. Спр. 68453. Арк. 1–1 зв.; Спр. 68454. Арк. 1–1 зв.;
52. ІР НБУВ. Ф. 1. Спр. 68471. Арк. 1.
53. ІР НБУВ. Ф. 1. Спр. 68489. Арк. 1
54. Історія Академії наук Української РСР: В 2 кн. - Київ, 1967. - КН. І. С.12-13, ІОІ 121. 323-324.
55. Ковбасюк Т. Розвиток самостійності учнів основної школи в процесі формування вмінь працювати з історичними джерелами. Т.

- Ковбасюк. Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. 2009. № 47. С. 126–133.
56. Колесник Є.О. Бібліотека О.М. Лазаревського. С. 125: Библиография историческая. Специальные исторические дисциплины. К., 1992. С. 53.
57. Колесник Є.О. Бібліотека О.М. Лазаревського. УІЖ. 1987. № 1. С. 127;
58. Колесник М.П. Історичне товариство Нестора-літописця та його вклад у розвиток історичної науки в Україні. УІЖ. 1995. № 5.
59. Кониський О. Я. Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя. К., 1991. С. 253-318.
60. Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII — середина XIX ст.). Х., 1996. С. 329, 331–332.
61. Крип'якевич І.П. Бібліографія історії України в дожовтневий період. УІЖ. 1958. № 5. С. 166.
62. Круглова Т.А. Экономическая структура городских хозяйств Левобережной Украины в XVIII в. Москва, 1989. 175 с.
63. Л.А. Материалы для биографии графа П. А. Румянцева-Задунайского. КС. 1895. № 3. С. 385–404.
64. Лазаревский А. Василий Золотаренко, полковник нежинский. Черниговские губернские ведомости. 1853. № 31.
65. Лазаревский А. Галагановский фамильный архив. Киевская старина. 1883. № 11. С. 452–469.
66. Лазаревский А. Два поддельных исторических документа. Киевская старина. 1897. № 5. С. 61.
67. Лазаревский А. Заметки о Мазепе (По поводу книги Ф. М. Уманца «Гетман Мазепа»). Лазаревский А. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. К., 1899. Ч. 5. С. 68.
68. Лазаревский А. Как основалась «Киевская старина». Лазаревский А. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. К., 1898. Т. 4. С. 94–95.
69. Лазаревский А. М. Сведения о предках Гоголя. А. М. Лазаревский. С. 3-12.

70. Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи Киевского и Нежинского полка. Чернигов, 1867. 390 с.
71. Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Чернигов, 1867. Вып. 2. С. 147.
72. Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии: Полк Черниговский. Чернигов, 1866. Вып. 1. 138 с.
73. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Т. 1: Полк Стародубский. К., 1888. 470 с.; Т. 2: Полк Нежинский. — К., 1893. 521 с.; Т. 3: Прилуцкий полк. К., 1902. 462 с.
74. Лазаревский А. Опыт указателя источников для изучения Малороссийского края в историческом и географическом отношении. Черниговские губернские ведомости. 1853. № 45, 46.
75. Лазаревский А. Отрывки из дневника Г.П. Галагана: 1883–1884 гг. Киевская старина. 1902. № 1/3. С. 156–157.
76. Лазаревский А. Отрывки из дневника гетманской канцелярии. ЧИОНЛ. 1898. Кн. 12. С. 90–145.
77. Лазаревский А. Отрывки из летописи Мгарского монастыря (1682–1775). Киевская старина. 1889. № 4–6; окрема відбитка: К., 1889. 40 с.
78. Лазаревский А. Отрывки из черниговских воспоминаний. Киевская старина. 1901. № 3. С. 352;
79. Лазаревский А. Очерки малороссийских фамилий: Материалы для истории общества XVII–XVIII вв. Русский архив. 1876. Т. 1–2; 1876. Т. 3.
80. Лазаревский А. Очерки старейших дворянских родов в Черниговской губернии. Записки Черниговского губернского статистического комитета. 1868. № 2. С. 35–148.
81. Лазаревский А. Псевдо — Железняк. Киевская старина. 1889. № 1. С. 221.
82. Лазаревский А. Статистические сведения об украинских народных школах и госпиталях в XVIII в. Основа. 1862. № 5. С. 82–89.
83. Лазаревский А. Сфрагистическая заметка. Черниговские губернские ведомости. 1854. № 4; 1858. № 9

84. Лазаревский А. Украинские юридические акты XVII в. Черниговские губернские ведомости. 1862. № 14–17, 22–24, 31; 1863–1865. № 31, 39–40.
85. Лазаревский А. Четыре письма О.М. Бодянского 1855–1858. Киевская старина. 1889. № 11. С. 450.
86. Лазаревский А.М. Встречи с Т.Г. Шевченком в Петербурге. Воспоминания о Т.Г. Шевченко. К., 1988. С. 336.
87. Лазаревский А.М. Исторический очерк Батурина (1625-1760 гг.). Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. К., 1892. Кн.6. С. 106-108.
88. Лазаревский А.М. Старинные польско-русские календари. А. М. Лазаревского. Киев: Типография Т. Г. Мейнандер, 1900. 22 с.
89. Лазаревский А.М. Указатель источников для изучения Малороссийского края. СанктПетербург, 1858. Вып. 1. 121 с.
90. Лазаревська К. Листи Осипа Бодяньського до Олександра Лазаревського: 1854–1855 рр. Україна. 1926. № 1. С. 67–69.
91. Лазаревський А. Исторические очерки полтавской Лубенщины XVII–XVIII ст. Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. К., 1896. Вып. XI. С. 54.
92. Лазаревський М. Памяти мои. УАЗ. К., 1927. Т. 2. С. 19.
93. Листи Олександра Лазаревського. УАЗ. К., 1927. Т. 2. С. 265–350
94. Листування родини Лазаревських та деякі родинні документи. Український археографічний збірник. Том 2. К., 1927. С. 109 - 191.
95. Лучицкий И.В. [Рец.] А. Лазаревский. Описание старой Малороссии. Том первый. Университетские известия. К., 1889. № 12. С. 283–297;
96. Любецкий архив графа Милорадовича. Под ред. А.М. Лазаревского. К., 1898. Вып. 1. 256 с.
97. М.Г. [Рец.] Історіографічний нарис. Джерела дослідження. Дневник генерального подскарбья Якова Марковича (1717–1767) / Изд. «Киевской старины» под ред. А. Лазаревского. ЗНТШ. 1896. № 12. С. 33–34;
98. Максимович Г.А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. Нежин, 1913. Т. 1. 399 с.

99. Малороссийские переписные книги 1666 года. Послеслов. и ред. А.М. Лазаревского. ЧИОНЛ. 1899. Кн. 13. Отд. 3. С. 35–143.
100. Марченко М.І., Полухін Л.К. Видатний історик України О.М. Лазаревський. К., 1958. 44 с.
101. Матях В.М. Біля витоків «Киевской старины» (До 110-річчя виходу першого номера журналу). УІЖ. 1992. № 1. С. 144
102. Мисан В. О. Писемні джерела на уроках історії. 5–11 класи. В.О.Мисан. К. : Шкільний світ, 2009. 99с.
103. Мотыжинский архив: Акты Переяславского полка XVII–XVIII вв. Под ред. А.М. Лазаревского. К., 1890.
104. Оглоблин О. Ханенки. Мезько-Оглоблин О. Люди старої України та інші праці. С. 257–258.
105. Описание Черниговского наместничества, 1781 г. Д.Р. Пашенко и А.М. Лазаревский. Черниговские губернские ведомости. 1867. № 41–48; 1868. № 1, 4, 6–7, 9
106. Палієнко М. «Киевская старина» у громадському і культурному житті України. К., 2005. С. 14
107. Переписні книги 1666 р. Підгот. до друку і зредаг. В.О. Романовський. К., 1933. XI, 438 с.
108. Пометун О. І. Методика навчання історії в школі. О.І.Пометун, Г.О.Фрейман. Київ : Генеза, 2005. 328 с.
109. Пономарёв С. Хронологический указатель трудов А.М. Лазаревского и ключ к нему. Киевская старина. 1902. № 5. С. XXXI–LI
110. Похороны А.М. Лазаревского (Впечатление очевидца). Киевская старина. 1902. № 5. С. XXII–XXVII
111. Сарбей В.Г. Исторические взгляды А.М. Лазаревского: Автореф. дисс. канд. ист. наук. К., 1956. 15 с.
112. Сарбей В.Г. Історичні погляди О.М. Лазаревського. Вісник Академії наук УРСР. 1957. № 3. С. 61–71;
113. Сарбей В.Г. Історичні погляди О.М. Лазаревського. К., 1961. 190 с.
114. Сарбей В.Г. Невідомі праці О.М. Лазаревського. УІЖ. 1958. № 5. С. 70–74;

115. Сарбей В.Г. Развитие феодально-крепостнических отношений на Лівобережній Україні в другій половині XVII та у XVIII ст. у висвітленні О.М. Лазаревського. АН УРСР. К., 1958. Т. 12. С. 100–120;
116. Сарбей В.Г. Т.Г. Шевченко і О.М. Лазаревський. УІЖ. 1989. № 3. С. 28, 34.
117. Сопиков В.С. Опыт российской библиографии. Санкт-Петербург, 1813. Ч. 1. 313 с.; Санкт-Петербург, 1814. Ч. 2. 472 с.; Санкт-Петербург, 1815. Ч. 3. 475 с.; Санкт-Петербург, 1816. Ч. 4. 527 с.; Санкт-Петербург, 1821. Ч. 5
118. Сороковська С.В. Перший український бібліограф-історик. УІЖ. 1969. № 2. С. 114–115
119. Ткаченко М. О. Лазаревський. Українська література. 1942. № 9/11. С. 241–244.
120. Ткаченко М. Список праць О.М. Лазаревського і праць про нього. Олександр Матвійович Лазаревський: 1834–1902: Матеріали до біобібліографії. К., 1994. С. 4–5
121. Томазов В. Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина XVII — початок ХХІ ст.). К., 2006. С. 126–127.
122. Федоренко П. О.М. Лазаревський та культурні цінності Чернігівщини. УАЗ. К., 1927. Т. 2. С. XXVI–XXVII.
123. ЦДІА УРСР У м.Києві. - Ф.442. - Оп.50. - Спр.347. Арк. 1-43
124. ЦНБ ім. В.І.Вернадського АН УРСР. - Відділ рукописів. Ф.40. Спр.275-276.
125. Черниговская летопись по новому списку (1587–1725). Под ред. А. Лазаревского. Киевская старина. 1890. № 4. С. 70–80.
126. Черниговские губернские ведомости. 1866. № 33, 35–37, 41–42, 44–66.
127. Четыре письма жены полкового обозного Евдокии Сахновской к мужу: 1743–1744 гг. Киевская старина. 1891. № 1. С. 177–183.
128. Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца (1879–1914): Бібліографічний довідник. Укл. М.П. Колесник. К., 1989. С. 43–44.

129. Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца (1879-1914): Библиографічний довідник. Київ, 1989. Укладач М.П. Колесник. Відповідальний редактор В.Г. Сарбей. С. 89.
130. Шевелів Б. Листи О.М. Лазаревського до О.І. Ханенка. Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського: Частина історико-літературна. К., 1928. С. 975.
131. Hrytsenko A. Developing the Content of Forming the System of Intending History Teachers Professional Competence Using Multimedia Technologies. *Revista Românească pentru Educație Multidimensională*. 2020, Volume 12, Issue 1 Sup. 1, pages: 330-346. URL: <https://doi.org/10.18662/rrem/12.1sup1/238>

ДОДАТКИ

Додаток А. Конспект-уроку

Олександр Матвійович Лазаревський та Сумщина: видатна особистість нашого краю

Тип уроку: урок засвоєння нових знань.

Очікувані результати:

- Розкрити значимість творчості та внеску Олександра Матвійовича Лазаревського у розвиток рідного краю, а також у галузі освіти та культури;
- Виховати в учнів любов та повагу до рідного краю, а також до видатних особистостей, які сприяли його розвитку;
- Сприяти формуванню інтересу учнів до вивчення історії міста та регіону, а також до вивчення біографій та внеску видатних земляків;
- Розвинути логічне та критичне мислення, вміння виділяти головне;
- Вдосконалити вміння: працювати з джерелами, виступати з повідомленням, вивчати додаткову літературу;
- Виховати почуття патріотизму та громадської свідомості.

Дидактичні засоби: презентації учнів, робота з фото, інтерактивні завдання, питання для обговорення, робота з документом, робота з картою, кросворд.

Технічні засоби навчання: комп'ютер або ноутбук.

Методичні прийоми та техніки: робота з уривком документу, картою України та області, фото, аналіз використаних історичних джерел, бесіда.

Перебіг уроку

I. ПІДГОТОВЧИЙ ЕТАП

На минулому уроці учні отримали завдання підготувати презентації про Лазаревського та Сумщину на одну із запропонованих тем:

1. "Олександр Матвійович Лазаревський: Видатний Освітянин та Громадський Діяч"
 - Біографія Олександра Лазаревського.
 - Його внесок у розвиток освіти та науки на Сумщині.
 - Громадські та культурні ініціативи.
2. "Сумська Школа Олександра Лазаревського: Спадок та Сучасність"
 - Розвиток освітньої системи в Сумах під керівництвом Лазаревського.
 - Сучасний стан освіти в Сумському регіоні і спадок від Олександра Лазаревського.
3. "Олександр Лазаревський та Сумська Культура"
 - Вплив Олександра Лазаревського на розвиток культури та мистецтва в Сумах.
 - Видатні сумські художники, літератори та культурні ініціативи, пов'язані з Лазаревським.
4. "Сумщина в Добу Олександра Лазаревського: Історія та Культурні Традиції"
 - Історія Сумщини у ХІХ столітті та роль Лазаревського в цьому контексті.
 - Культурні та освітні досягнення регіону в той період.

5. "Спадок Олександра Лазаревського в Сучасних Проектах та Ініціативах"

- Проекти та ініціативи, спрямовані на збереження спадку та пам'яті Олександра Лазаревського.
- Ролі Лазаревського в сучасній освіті, культурі та громадському житті Сумщини.

Перевірка присутності та готовності презентацій до виступів.

II. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Учитель інформує учнів про початок вивчення теми «Олександр Матвійович Лазаревський та Сумщина: видатна особистість нашого краю», й оголошує очікувані результати уроку.

Прочитайте епіграф до сьогоднішнього уроку та проаналізуйте його.

«Пам'ять про тих, хто вніс свій вклад у розвиток рідного краю, є вічною іскрою, що освітлює наш шлях у майбутнє.»

Вступне слово вчителя.

Сьогодні ми розпочинаємо подорож у часі та історії, щоб поглибити наше розуміння життя та творчості великого Тараса Григоровича Шевченка. Про нього ми всі чули, його слова та поезії відомі нам з дитинства. Проте сьогодні ми зупинимося на тому, хто був не лише сучасником Шевченка, але й його близьким другом та опорою в найважчі моменти. Це родина Лазаревських, які належали до відомих українських істориків та громадських діячів. Спеціально, ми розглянемо життя та внесок Олександра Лазаревського, який не лише був знайомий з Шевченком, але й залишив великий слід у вивченні історії України. Давайте розгорнемо цей захоплюючий розділ історії разом.

Бесіда:

1. Що ви знаєте про родину Лазаревських?
2. Чи знаєте ви де розташоване село Гирівка (нині Шевченкове)?
3. Чи відомий вам Олександр Матвійович Лазаревський?

Робота з картою України та Сумської області

Завдання:

- Покажіть на карті нашу Сумську область.
- Які області є нашими сусідами?

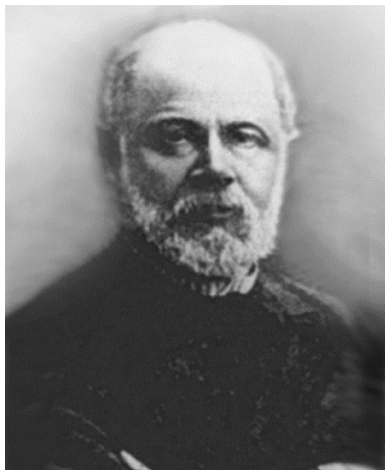

Завдання:

- Покажіть на карті Сумської області наше місто.
- Спробуйте знайти село Шевченкове Конотопського району.

ІІІ. АКТУАЛІЗАЦІЯ ОПОРНИХ ЗНАНЬ, УМІНЬ ТА НАВИЧОК**Інтерактивна вправа «Асоціативний куш»**

Що приходить вам на думку чуючи ім'я Олександр Матвійович Лазаревський? Можете переглянути його фото.

Вікторина "Олександр Матвійович Лазаревський: Життя та Діяльність"

1. Де народився Олександр Матвійович Лазаревський?
 - а) Київ
 - б) Гирявка
 - в) Чернігів
2. Якими галузями науки займався Олександр Лазаревський?
 - а) Історія та географія
 - б) Медицина та математика

- в) Мистецтвознавство та біологія
3. До якого роду істориків належав Олександр Лазаревський?
- а) Географічний род
 - б) Історичний род
 - в) Біологічний род
4. Яка посада була призначена Лазаревському в 1859 році?
- а) Губернський секретар
 - б) Професор університету
 - в) Міністр освіти
5. Яку роль грав Олександр Лазаревський в житті Тараса Шевченка?
- а) Він був Шевченковим вчителем
 - б) Він був Шевченковим біографом та близьким другом
 - в) Вони не співпрацювали
6. Яку наукову діяльність Олександр Лазаревський розгорнув під час роботи в Археографічній комісії?
- а) Геологія
 - б) Етнографія
 - в) Археологія
7. Де знаходиться музей-заповідник, присвячений Олександру Лазаревському?
- а) У Києві
 - б) У Чернігові

- в) У Гирявці
8. Яким чином Олександр Лазаревський допомагав зберегти історичні документи?
- а) Він був археографом і дослідником архівних матеріалів
- б) Він був відомим художником
- в) Він був політиком
9. Коли народився Олександр Лазаревський?
- а) 8 червня 1834
- б) 31 березня 1902
- в) 13 квітня 1834
10. Де був похований Олександр Лазаревський?
- а) У Києві
- б) У Гирявці
- в) У Петербурзі

(Відповіді: 1-б, 2-а, 3-а, 4-а, 5-б, 6-б, 7-в, 8-а, 9-а, 10-б)

IV. ВИВЧЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

Козацько-старшинський рід Лазаревських знаний ще із XVII століття. Щоправда, тоді його представники мали прізвище Лазоренко. Вони були приписані до Ніжинського полку, Конотопської сотні. Наприкінці XVII століття Степан Лазоренко змінив прізвище на Лазаревський. Його онук Матвій був затверджений у дворянстві, служив у судах і дійшов до цивільного чину 9-го класу титулярного радника. Написав спогади про Чернігівщину “Памяти мои”, вперше опубліковані тільки 1893 року. Був одружений з Опанасією Лашинською – правнучкою сотника Леонтія Лашинського. Від цього

шлюбу 20 червня 1834 року в селі Гирявка (нині Конотопського району Сумської області) народився Олександр Лазаревський.

Робота з фото:

Завдання:

- Хто на вашу думку зображений на фото?
- Чи впізнали ви О. Лазаревського?
- Що ви думаєте про настрій цього фото?

Розшифрування: зліва направо: Гліб, Олександр Матвійович, Ганна Миколаївна (дружина), Ганна, Катерина, Борис.

Освіту Олександр здобув у повітовому училищі в Конотопі та 2-й Санкт-Петербурзькій чоловічій гімназії. Далі навчався на історико-філологічному факультеті Петербурзького університету. Уже тоді він багато публікувався в наукових часописах. У рік закінчення університету – 1858-му – підготував комплексне видання “Указатель источников для изучения Малороссийского края”. Там містився перелік

550 публікацій, які стосувалися українознавчої проблематики та побачили світ за два з половиною століття – від початку XVII.

Саме тоді молодий Олександр Лазаревський познайомився з Тарасом Шевченком, який повернувся із заслання до Санкт-Петербурга. Протягом певного часу Кобзар мешкав на квартирі старшого брата Олександра – Михайла Лазаревського. Періодично там відбувалися обіди з бесідами на теми культурного та громадського життя.

Робота з джерелом:

До вашої уваги уривок зі щоденника О.М. Лазаревського.

Рік 1872.

75. УРИВОК ЩОДЕННИКА О. М. ЛАЗАРЕВСЬКОГО.

Февраль 25. Возвратился въ Полтаву. — Май 26. Изъ дому прїѣхалъ въ с. Гриневку Роменскаго уѣзда производить дознание. Село находится въ такой впадинѣ, что будто въ гнѣздѣ сидитъ. Кромѣ крестьянъ другого населенія нѣтъ; поэтому населеніе дикое, чему помогаетъ то, что Гриневка далеко отъ Ромна.

Повязка женщинъ — противоположность иченцевъ: ³⁾ очипокъ више платка; очипокъ бѣлый, платокъ черный ⁴⁾. — 1 іюня. Хотѣлъ ѣхать въ Борзну, но Катѣ вдругъ сдѣлалось хуже. — 2. Прїѣхалъ Таравиновъ ³⁾ и ничего утѣшительнаго не сказалъ. — 5. Катя причащалась. — 9—11. Былъ въ Борзнѣ. Здѣсь холера. — 26. Сегодня ночью у Кати голосъ пропалъ. — 28. Уѣзжаю въ Полтаву, кончатъ дѣло съ банкомъ. Не ѣхать нельзя. Хотя и не знаю что мнѣ лучше ввиду печальнаго будущаго. Кажется нужно рѣшать одинъ только вопросъ: гдѣ дѣтямъ будетъ лучше? — 30. Рано прїѣхалъ въ Полтаву и остановился у Васьковихъ. — Июль 1. Все вѣду торгъ съ Пленомъ и Стефановичемъ о вознагражденіи за службу въ банкѣ, рѣшаюсъ бросить судъ. — 2. Сегодня было собраніе акціонеровъ Полтавскаго земельнаго банка, за меня тоже положили 25 акцій и я участвовалъ съ правомъ голоса. Выбрали меня въ оцѣночную комиссію членомъ съ мѣстожительствомъ въ Черниговской губ. Бросаю судъ. — 4. Утромъ прїѣхалъ домой. — 5. Катя слабѣетъ ужасно. — 8—9 и 10 послѣдніе дни жизни К. Ф. Лазаревской. — 12. Похоронили. — 25.

Выѣхалъ въ Черниговъ. — 26—29. Въ Черниговѣ. Разъяснялъ уставъ Полтавскаго банка и бѣгалъ въ палату Гражд. и Угол. Суда для совершенія купчихъ. Остальное время у Лавриненка ¹⁾ и Скаржинскаго ²⁾. — 30. Прїѣхалъ домой. Дѣти здоровы. Галя видимо не скучаетъ. Получилъ отъ Васькова, что глупость дѣлаю уходя въ банкъ. Можетъ и такъ. — 31. Въ Гирявкѣ и Подлипомъ холера разыгралась не на шутку. Народъ въ уныніи. Въ Гирявкѣ сегодня умерло 5 душъ, а всего уже болѣе 60 душъ. — Августъ 3. Выѣхалъ въ Ромень, а оттуда подъ Лохвицу оцѣнивать имѣніе какого то Велецкаго въ Гирявкахъ Юсковцахъ. — 5. Произвелъ оцѣнку. Земля превосходная, но глушь и потому хлѣбъ дешевъ. Врядъ ли земля стоитъ дороже 45 р. и то — пахать. — 6. Вернулся домой. Скука и тоска. — 7. Прїѣзжалъ Мельникъ изъ Подлипнаго и говорилъ, что въ Подлипомъ народъ умираетъ ужасно. На Караваивкѣ ³⁾ почти половина домохозяйствъ уже вымерла. А вчера Бодилевскій ⁴⁾ говорилъ что былъ въ Подлипомъ и холера слабѣе. Однимъ словомъ народъ предоставленъ самому себѣ и всякая епидемія какъ неоставляемый пожаръ истребляетъ пока есть что. — Декабрь 27. Пришли и уходятъ праздники. Вчера хотѣлъ съ Галей поѣхать въ Гирявку, да боялся. Сегодня ѣздила въ Гирявку сам. Думалъ было ночевать, но поѣхалъ въ Подлипное. Таетъ и снѣгъ пропадаетъ. Не весело. —

Проаналізуйте документ звернувши увагу на ключові моменти:

1. **Дата та місце:** Визначте точну дату та місце, де було написано листа. З цього видно, що Олександр Лазаревський часто подорожував, відвідував різні місця та стикалися з подіями, які він описав у листах.
2. **Події та стосунки:** Визначте події та стосунки, на які Олександр Лазаревський посилається. Це можуть бути згадки про холеру, слабкість Катерини, події в банку, а також розмірковування про дітей та майбутнє.
3. **Акціонери та банк:** Описується участь в акціонерів і банку, що може свідчити про його професійну діяльність та зацікавленість у фінансових справах.
4. **Епідемія холери:** Олександр Лазаревський розповідає про холеру в певних регіонах, що є важливою інформацією для вивчення історії медицини та громадського здоров'я того часу.
5. **Життя в сільських районах:** Листи вказують на те, як життя та смертність були залежні від ситуації в сільських районах, де люди були позбавлені доступу до медичної допомоги та ресурсів.
6. **Питання майбутнього та дітей:** Олександр Лазаревський роздумує про те, де дітям буде краще, що вказує на його стурбованість щодо майбутнього та сімейного благополуччя.
7. **Архаїчні терміни та терміни з того часу:** Важливо пояснити або розшифрувати будь-які архаїчні терміни або вирази, які можуть бути незрозумілими сучасним читачам.

Бесіда: Чи знаєте ви який заклад нашого міста носить ім'я О. Лазаревського?

Вчитель: Так, це наш міський краєзнавчий музей. Також його ім'ям названа одна з центральних вулиць Конотопа.

Відродження музею розпочалося у 1920 році. Його експозиції поповнюються настільки цінними витворами мистецтва, що у часи Другої світової війни при відступі німецьких частин їх без вагань вивозять до Німеччини. Та незважаючи на це, сьогодні кількість його експонатів є однією із найбільших серед музеїв Сумської області. Майже 26 тисяч експонатів основного фонду зібрано за 120 років існування музею.

8 липня 1999 року рішенням Кабінету Міністрів України музею присвоєно ім'я його засновника Олександра Матвійовича Лазаревського. Його правнук, громадсько-культурний діяч, заслужений працівник культури України Олександр Олександрович Лазаревський, якого на жаль уже не має з нами (помер 27 серпня 2009 року) перебував в ОУН, й пишався, що отримав членський квиток особисто із рук тодішнього голови ОУН, останнього президента УНР в екзилі Миколи Плав'юка, адже був його соратником.

Інтерактивна гра «Мікрофон»

Нещодавно ми були в цьому музеї. Сьогодні до нас завітала журналістка, яка хоче написати статтю про цей музей. Опишіть ваші враження від нього та поділіться, що ви там бачили?

Вчитель: Наш знаменитий земляк був уособленням глибинного інтелекту, любові до справи, за яку брався, та високої працездатності. Він працював у багатьох напрямках, таких як: історія, бібліографія, краєзнавство, археографія, поєднуючи все це з громадською діяльністю та юриспруденцією.

У центрі уваги Лазаревського-історика перебувала доба козаччини, з якої походило коріння його роду. Він мав намір описати всі козацькі полки Лівобережжя, і цей проєкт був реалізований під назвою “Опис Старої Малоросії”. Інший гігантський задум –

генеалогічні студії – знайшов вияв у серії робіт “Люди Старої Малоросії”. Лазаревський одним із перших дослідив історію родів Апостолів, Галаганів, Гоголів, Капністів, Кочубеїв, Лизогубів, Мазеп. Також він багато публікував історичних джерел, щоб зробити їх доступними для якнайширших кіл громадськості. Став одним із засновників цілої низки спеціальних історичних дисциплін у межах історії України – історіографії, бібліографії, дипломатики, сфрагістики.

Майже весь вільний час Лазаревський присвячував читанню, намагався не пропустити жодних новинок історичного цеху – тому на шпальтах газет і часописів регулярно з’являлися його рецензії на нові монографії, збірки та статті.

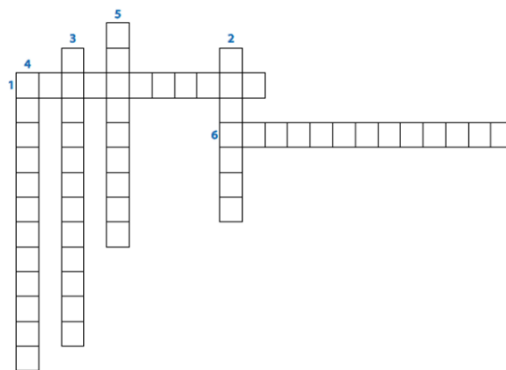
Виступ учнів з презентаціями про Лазаревського та Сумщину.

V. ЗАКРІПЛЕННЯ НОВИХ ЗНАНЬ, УМІНЬ ТА НАВИЧОК

Пропоную для закріплення нових знань, умінь та навичок вирішити кросворд (Додаток Б)

КРОСВОРД

Розгадай кросворд.

По горизонталі: 1. Який музей нашого міста носить ім'я О. Лазаревського?. 6. Назва однієї з спеціальних історичних дисциплін у межах історії України засновником якої вважається Лазаревський.

По вертикалі: 2. Яку стару назву мало село звідки походить О.М. Лазаревський?. 3. Український історик XIX століття, біограф Т.Г. Шевченка. 4. Один з напрямків роботи Лазаревського. 5. Яка доба перебувала у центрі уваги Лазаревського-історика?.

VI. ПІДСУМКИ УРОКУ

На сьогоднішньому уроці ми досліджували життя та спадок видатної постаті - Олександра Лазаревського, який був не тільки видатним істориком, але й нашим земляком. Він народився у Гирявці та зробив значний внесок у вивчення історії України. Померши 31 березня 1902 року, він залишив по собі незабутній слід у розвитку української історіографії.

Ця видатна особистість також надихнула створення премії імені Олександра Лазаревського, яка була створена через півроку після його смерті. Ця премія призначалася за кращі роботи з історії України, і її розмір складав 300 рублів. Ця нагорода надалі стала символом визнання і заохочення історичних досліджень.

Сьогодні, премію імені Олександра Лазаревського вручають у Конотопі, продовжуючи вшановувати його спадок та пам'ять. Це нагадує нам про важливість дослідження історії та пригадує нам, що наші земляки можуть досягти великих вершин у галузі науки і культури.

VII. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Початковий рівень:

1. Розпитайте своїх батьків, дідусів або бабусь про видатних особистостей з вашого рідного краю та попитайте, чи вони мають цікаві історії про них.
2. Намалюйте або опишіть власну інтерпретацію герба або символу вашого міста або області.

Середній рівень:

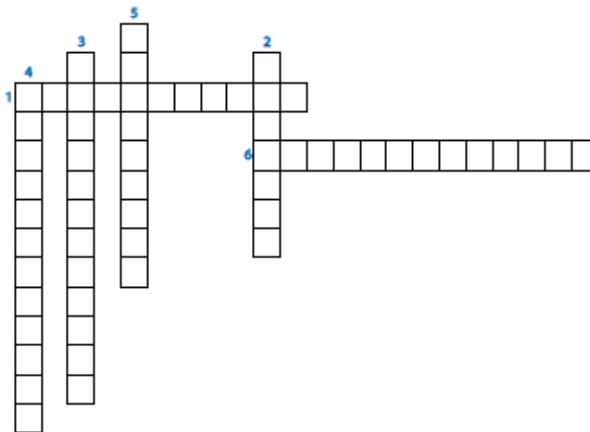
1. Знайдіть і прочитайте статті або книги про Олександра Матвійовича Лазаревського та його внесок у вивчення історії України.
2. Підготуйте невеликий власний реферат або міні-презентацію про Олександра Лазаревського і презентуйте її своїм однокласникам.

Високий рівень:

1. Проведіть дослідження про іншу видатну особистість з історії вашого регіону і порівняйте її внесок із внеском Олександра Лазаревського.
2. Знайдіть та проаналізуйте історичний документ, пов'язаний із Конотопом або Гирявкою, які пов'язані з життям Олександра Лазаревського.

КРОСВОРД

Розгадай кросворд.

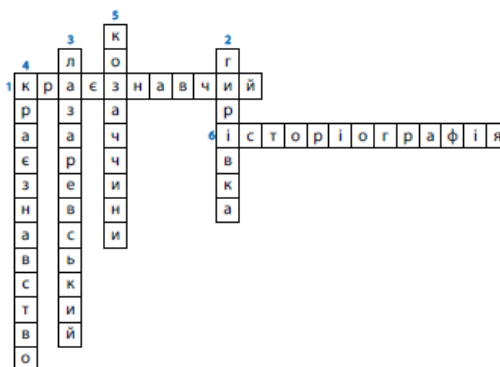

По горизонталі: 1. Який музей нашого міста носить ім'я О. Лазаревського?. 6. Назва однієї з спеціальних історичних дисциплін у межах історії України засновником якої вважається Лазаревський.

По вертикалі: 2. Яку стару назву мало село звідки походить О.М. Лазаревський?. 3. Український історик XIX століття, біограф Т.Г. Шевченка. 4. Один з напрямків роботи Лазаревського. 5. Яка доба перебувала у центрі уваги Лазаревського-історика?.

ВІДПОВІДІ

КРОСВОРД

По горизонталі: 1. Який музей нашого міста носить ім'я О. Лазаревського?. 6. Назва однієї з спеціальних історичних дисциплін у межах історії України засновником якої вважається Лазаревський.

По вертикалі: 2. Яку стару назву мало село звідки походить О.М. Лазаревський?. 3. Український історик XIX століття, біограф Т.Г. Шевченка. 4. Один з напрямків роботи Лазаревського. 5. Яка доба перебувала у центрі уваги Лазаревського-історика?.